

PHOENIX

H
O
J
N
I
X

EX ORIENTE

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuutstraat 12, 3815 JP Amersfoort
AMSTERDAM	Drs. W. Waal, Allard Piersonstraat 7 ¹ , 1053 ZX Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiter, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	P.M.L. Verstappen, Haaswijkweg west 52, 3319 GD Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Drs. A. Kooij, Noordervaart 69, 1841 JB Stompvoren
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Vacature
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
ROTTERDAM	Mevr. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. J.B.C. Bloemen, Schiltstraat 7, 7631 BR Ootmarsum
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Muurschildering uit het graf van Nakht te Thebe (TT52).

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

De Leeuwenpoort van Mycene, de laatste en meest monumentale toevoeging aan de verdedigingswerken van de Myceense citadel. De ontbrekende koppen van de leeuwen waren waarschijnlijk gemaakt van een ander soort steen — er is ook wel gesuggereerd dat het hier helemaal geen leeuwen, maar griffioenen betreft. Zie het artikel van Jorrit en Sjoerd Kelder in dit nummer. (Foto: J. Kelder).

INHOUD

Van de redactie	2
Personalia Orientalia	3
Mycene rijk aan goud..... JORRIT EN SJOERD KELDER	4
Faience vaatwerkNIELS C.F. GROOT	27
De meerval als redder M. HEERMA VAN VOSS	41

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, N. GROOT, M. POPOVIĆ, W. WAAL, C. WAER-ZEGGERS.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 30.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 15.00. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*.

Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingsenlijst); Prof. dr. A. Schoors (België); Mw. drs. W. WAAL (redactie *Phœnix*).

Dr. T. BOIJ, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Aansluitend op het themanummer van 2008 (Phoenix 54,3 De stad in het eerste millennium v. Chr.) behandelen Jorrit en Sjoerd Kelder in hun artikel „Mycene rijk aan goud” de methodologische problemen rond het begrip „stad” in de Myceense wereld. Niels Groot onderzoekt in zijn bijdrage de internationale contacten in het Nabije Oosten tijdens de Late Bronstijd (ca. 1550-1180 v. Chr.) aan de hand van faïence vaatwerk uit Tell Deir ‘Alla in Jordanië, en tot slot vertelt M. Heerma van

Voss de fascinerende geschiedenis van een heel bijzondere vis in het oude Egypte. Tot slot melden we dat Jeannette Boertien afscheid heeft genomen van de redactie. Wij willen Jeannette van harte bedanken voor haar enthousiaste inzet, en heten Niels Groot welkom als nieuw redactielid.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 19 juni 2008 promoveerde Wieteke van der Molen aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift getiteld *Een ban om te mijden: Bouwstenen voor een bijbels-theologische verkenning*. Promotor was prof. dr. Ed Noort.

In haar proefschrift beschrijft Van der Molen hoe het concept van de ban zich door de oudtestamentische teksten heen ontwikkelt. Daaruit blijkt dat de eerder als ‘afwijkend’ of problematisch gehouden tekst van Jozua 7 juist van grote invloed is op de beeldvorming van de ban in de rest van het Oude Testament.

In het eerste deel behandelt Van der Molen de rol van de ban in de finale gestalte van het hoofdstuk Jozua 7. Het concept van de ‘corporate personality/responsibility’ is weliswaar van grote invloed geweest op de exegese van Jozua 7, maar moet van de hand worden gewezen als oplossing voor de problematiek van het hoofdstuk. Ook de veronderstelde besmettelijke eigenschappen van de ban bieden geen oplossing.

Na een beknopt overzicht van het onderzoek naar de oudtestamentische ban tot nu toe, bespreekt Van der Molen in het tweede deel alle banteksten in het Oude Testament. Ze brengt de groei van het concept ban door de oudtestamentische teksten heen in kaart, aan de hand van de canonieke volgorde. Het blijkt dat de ban niet alleen een cruciale rol speelt binnen Jozua 7, maar dat dit hoofdstuk zelf ook van grote invloed is op de groei van (de betekenis van) het concept ban en de wijze waarop het functioneert binnen de oudtestamentische teksten. Binnen het boek Jozua is hoofdstuk 7 bepalend voor de nadruk op de rol van de ban bij de verovering. Ná het boek Jozua versplintert het beeld van de ban weliswaar, maar de indruk die Jozua 7 maakt laat zijn sporen na in vrijwel alle referenties.

MYCENE RIJK AAN GOUD DE STAD IN MYCEENS GRIEKENLAND

JORRIT & SJOERD KELDER

Het lijkt geen twijfel dat de eerste en grootste steden in het Nabije Oosten ontstonden en het is ook wel voorgesteld dat Jericho, dat al in de steentijd een substantiële nederzetting was die werd omgeven door een stenen muur met tenminste één monumentale toren (die waarschijnlijk voor rituele doeleinden bestemd was), als 's werelds eerste stad moet worden beschouwd. Vanaf het 4e millennium voor Christus ontstonden in het Midden Oosten een groot aantal steden: met name in Mesopotamië, de Levant en in Egypte. In de meeste gevallen lijkt het ontstaan en de groei van deze steden gerelateerd te zijn geweest aan het ontstaan van vroege staten; denk hierbij aan steden als Ur in Mesopotamië of Abydos, Hierakonpolis en Thinis in Egypte. Een dergelijk proces lijkt zich ook in centraal Anatolië te hebben afgespeeld. In het westen van Anatolië en het Aegeïsche gebied kwam dit proces pas veel later op gang. Hoewel er hier en daar substantiële nederzettingen ontstonden aan de anatólische westkust, op Kreta, de Cycladen en, rond 2400 voor Christus, ook op het Griekse vasteland, vallen deze nederzettingen allemaal in het niet met de bloeiende steden van het Nabije Oosten. Pas in het late 2^e millennium voor Christus groeiden een aantal van deze nederzettingen dusdanig in belang dat sommige archeologen het woord 'stad' in de mond hebben durven nemen. In dit artikel wordt gepoogd een overzicht te schetsen van de methodologische problemen bij het identificeren en reconstrueren van steden in het Myceense Griekenland, en zal worden ingegaan op het stadsbeeld van het Mycene van de 13^e eeuw voor Christus¹.

Wat is een stad?

Als we denken aan de steden van het oude Nabije Oosten, dan zijn we al snel geneigd te denken aan enorme centra van bewoning, met monumentale verdedigingswerken, fraai bewerkte paleizen en kolossale tempels. Als we nog wat langer stil staan bij wat een stad in de oude wereld eigenlijk

¹ Bij het schrijven van dit stuk hebben wij veel advies ontvangen van Hielco van der Zee.

was, dan zouden we wellicht ook aan de sociale opbouw achter deze monumentale gebouwen denken: een koning met zijn naaste verwanten en vertrouwelingen in en om het paleis, een machtige priesterklasse in de tempels, een rijkere middenklasse van handelaren in de fraaiere huizen van de stad en, in de velden rondom de stad, de boerenbevolking in grotere en kleinere boerderijen. Dit beeld van een grote, imposante stad die haar ommeland beheerst, en die wordt bestuurd door een machtige elite die haar macht door middel van monumentale gebouwen en beelden toont aan de bevolking, is grotendeels ontleend aan het oude Mesopotamië en Egypte, met beroemde steden zoals Babylon en Memphis. Buiten de 'vruchtbare halve maan' is een dergelijk concept van de stad echter veel minder bruikbaar.

Een veel fundamenteeler probleem is methodologisch van aard. Want wat is een stad? Hoe kan men een stad herkennen op grond van archeologische gegevens? Voordat we dieper ingaan op de steden van het Myceense gebied, is het nuttig om kort stil te staan bij deze fundamentele vragen, die recentelijk weer in het nieuws kwamen vanwege de opgravingen te Troje. Hoewel Troje voor dit artikel een 'randgeval' is — de laatste gegevens wijzen er op dat de stad meer Anatolische dan 'Myceense' kenmerken vertoont — is het toch goed om kort stil te staan bij het debat dat woedde rondom de status van de stad.

De vraag was een stad nu eigenlijk is kwam recentelijk weer in het nieuws in het kader van een hevige discussie rondom archeologisch onderzoek te Troje, dat werd uitgevoerd door een Duits team onder leiding van professor Manfred Korfmann. Korfmann's team had in de afgelopen jaren een grootschalig onderzoek verricht in de vlakte rondom de heuvel Hissarlik, waarbij niet slechts de resten van huizen uit de late Bronstijd, maar ook een uitgebreid systeem van ondergrondse kanalen (die naar een natuurlijke bron leidden), en de resten van een soort diepe greppel werden aangetroffen. De schaal van het project was enorm, en het merendeel van het onderzoek werd gedaan met non-destructieve middelen, zoals magnetische surveys (waarbij de weerstand in grond wordt gemeten; grotere structuren zoals muren kunnen hierbij vaak al snel worden herkend) en boringen. Op een aantal plaatsen werden de gegevens van dergelijk onderzoek gecontroleerd door middel van opgravingen.

Sinds de tijd dat Schliemann op de Hissarlik groef, was al bekend dat de heersende elite van Troje op de vestingheuvel moet hebben gewoond. Grote huizen, met zware natuurstenen sokkels domineerden de nederzetting van de late Bronstijd. Hoewel het centrum van de nederzetting op de heuvel nauwelijks bewaard is gebleven (door latere Griekse, Macedonische en Romeinse overbouwing, en door de eerste opgravingen van Schliemann),

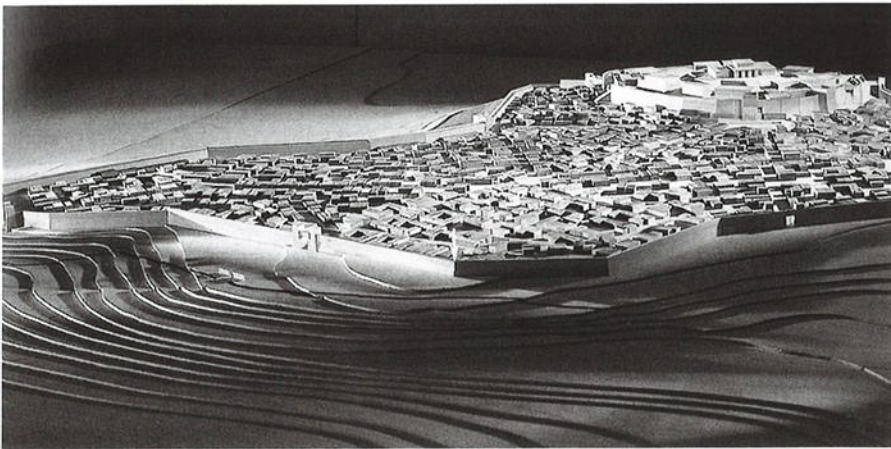
lijkt het redelijk om aan te nemen dat het paleis van de vorsten van Troje op het hoogste punt van de Hissarlik moet hebben gelegen. Misschien was dat paleis ook het religieuze centrum van de regio; in latere tijden werd er in elk geval een tempel voor de godin Athena op de heuvel gebouwd. De Hissarlik was omgeven door een zware vestingmuur, die in de 13^e eeuw werd voorzien van een aantal torens. Al met al was het dus wel duidelijk dat de Hissarlik een zwaar verdedigde citadel was, van waaruit een betrekkelijk kleine elite groep haar gezag over de regio uitoefende (afb. 1). Onduidelijk was echter in hoeverre er sprake was van bewoning in de vlakte aan de voet van de heuvel Hissarlik. In tegenstelling tot de vestingheuvel stond er in de vlakte nauwelijks nog iets overeen dat uit de late Bronstijd stamde. Wél was bekend dat er in de Griekse en Romeinse periode een uitgebreide stad in de vlakte had gelegen, maar of dit een voortzetting van een oudere traditie was bleef lange tijd onbekend.

Dat de vlakte aan de voet van de Hissarlik ook bewoond was bleek uit de recente Duitse opgravingen. Er zijn een aantal aanwijzingen dat die bewoning betrekkelijk geconcentreerd moet zijn geweest. Hiervoor pleit bijvoorbeeld de aanwezigheid van de hierboven genoemde greppel, maar ook een ‘gekke’ uitbouw in de vestingmuur van de Hissarlik, die aansluiting lijkt te hebben gehad met een — verloren gegane — muur in de Trojaanse vlakte. Met enige goede wil kan men zich dus een nederzetting van een aanzienlijk formaat voorstellen — Korfmann ging uit van ongeveer 270.000 vierkante meter (27 ha.) en een bevolking van maximaal 10.000 inwoners — die omgeven was door een verdedigingsgreppel en een muur (mogelijk van zongedroogde tichels), en werd gedomineerd door een zwaar versterkte citadel, die in de tweede helft van de dertiende eeuw ook nog eens van een aantal torens werd voorzien. Korfmann noemde het Troje van de late Bronstijd een ‘stad’; het centrum van een belangrijk koninkrijk in noordwest Anatolië, dat dankzij de fortuinlijke ligging aan de Bosporos een belangrijke schakel was in de handel tussen de landen in het oostelijke Mediterrane gebied en de Zwarte Zee, en daardoor bijzonder welvarend werd (afb. 2).

Deze reconstructie werd echter niet algemeen aanvaard. Korfmann’s naaste collega aan de universiteit Tübingen, Frank Kolb, bestreed in een aantal artikelen en interviews Korfmann’s beeld van een uitgebreide, dicht-bevolkte nederzetting. De archeologie, zo betoogde Kolb, liet slechts een reconstructie toe van een citadel met een aantal bewoningsclusters in het directe ommeland, waarbij de greppel — die Korfmann als een verdedigingslinie interpreteerde — beter kon worden gezien als een irrigatie kanaal kon worden gezien. Daarbij werd ook de notie van een muur rondom de nederzetting in de vlakte verworpen. Volgens Kolb was Troje nooit een stad

Afb. 1. Korfmanns reconstructie van Troje in de late Bronstijd. De zwaar versterkte burcht met het paleis in het midden, en daaromheen een dichtbebouwde en ommuurde onderstad (illustratie uit Theune-Grosskopf 2001).

Afb. 2. De onderstad van Troje: de muur was mogelijk opgetrokken uit kleitichels en werd omgeven door een verdedigingsgreppel (illustratie uit Theune-Grosskopf 2001).

geweest, maar veeleer een kleine elite nederzetting, die controle uitoefende over een betrekkelijk dunbevolkte vlakte. Van een bloeiend handelscentrum zou geen sprake zijn, vooral ook omdat er archeologisch geen enkel bewijs voor veel contacten tussen het Zwarte Zee-gebied en het oostelijke Mediterane gebied.

De discussie tussen Kolb en Korfmann is kenmerkend voor de problemen waar men in de archeologie van de 'stad' in west Anatolië en het Aegeïsche gebied mee geconfronteerd wordt. Een belangrijke oorzaak van dit probleem is methodologisch van aard: het begrip 'stad' wordt vaak opgehangen aan criteria die men aan de steden van de Klassieke wereld of zelfs de Middeleeuwen heeft ontleend. Het is echter duidelijk dat de sociale structuren in het Aegeïsche en west Anatolische gebied in de Late Bronstijd op veel punten beduidend anders waren dan de maatschappij zoals we die uit de Klassieke tijd of de Middeleeuwen kennen. Dientengevolge hoeft men veel van de uiterlijke kenmerken van de Klassieke of middeleeuwse stad, zoals de bouw van stadsmuren of de constructie van grote publieke werken zoals watervoorzieningen of monumentale marktplaatsen, niet noodzakelijkerwijs aan te treffen in het Aegeïsche gebied uit de late Bronstijd, waar men waarschijnlijk heel andere behoeften en overwegingen had bij de bouw van huizen en steden. Het lijkt voorlopig het beste om het begrip 'stad', althans in het Aegeïsche gebied tijdens de Bronstijd, betrekkelijk 'losjes' te gebruiken als een schaalindicatie. Een stad is daarmee een bijzonder grote nederzetting, met duizenden inwoners, en wordt in de regel gedomineerd door een citadel waar de heersende elite woont.

Steden in het Aegeïsche gebied: een deceptie

In het Aegeïsche gebied ontstonden de eerste steden pas gedurende de late Bronstijd; de periode tussen 1600 en 1100 voor Christus. Een aantal van deze vroege steden zijn wereldberoemd, zoals Troje (in noordwest Anatolië) en Mycene en Tiryns, in de vlakte van Argos (Griekenland). Desalniettemin zijn de ruïnes van deze centra op geen enkele manier te vergelijken met de imposante ruïneheuvels die men in Mesopotamië aantreft. In de eerste plaats is het oppervlak van de steden van het Aegeïsche gebied vaak kleiner dan het oppervlak van zelfs middelgrote steden in het Nabije Oosten. Daarnaast treft men slecht zeer sporadisch monumentale bouw die de vergelijking met de grootse tempels en paleizen van Memphis, Babylon of Assur kan doorstaan. De stad in het Aegeïsche gebied was anders, zowel in verschijning als in de onderliggende sociale structuur. Steden ontstonden

ook pas veel later in het Aegeïsche gebied dan in het Nabije Oosten. Hoewel er al in de steentijd nederzettingen te vinden waren in de Levant en Syrië, die met enige rechtvaardiging als stad zouden kunnen worden betiteld (zoals Jericho of –later– het Syrische Jebel Aruda, waar grote publieke gebouwen — waarschijnlijk tempels — zijn gevonden), ontstonden de eerste nederzettingen die men als stad zou kunnen betitelen in het Aegeïsche gebied pas gedurende de late Bronstijd, rond 1500 voor Christus. Het eerste wat bij deze ‘steden’ opvalt is het (gebrek aan) formaat: de meeste nederzettingen beslaan slechts een paar hectares, terwijl slechts enkele sites meer dan 25 hectare beslaan. Deze kleinschaligheid treft men ook aan in de bouwtradities van het Aegeïsche gebied: monumentale tempels zoals we die uit Egypte en Mesopotamië kennen, of monumentale paleizen zoals die bekend zijn uit het contemporaine Syrië, zal men in het Aegeïsche gebied niet aantreffen. Huizen zijn betrekkelijk klein, en zelfs de paleizen van de grotere steden uit de Griekse wereld zijn minuscuul in vergelijking met de kolossale complexen uit het Nabije Oosten — de troonzaal van het paleis te Mycene (waarschijnlijk het belangrijkste centrum van de Griekse Late Bronstijd) meet slechts 13 bij 13,5 meter. Deze kleinschaligheid heeft er toe geleid dat de meeste wetenschappers de Myceense wereld als nogal onbenullig hebben afgedaan: er zijn geen grote steden, geen grootse monumenten en dus zal ook de sociale en politieke constellatie van de Myceense wereld zich niet hebben kunnen meten met die van de staten in het Nabije Oosten. In dit kader werd dan ook meestal aangenomen dat de Myceense wereld bestond uit verschillende onafhankelijke, kleine vorstendommen (een klein paleis = een klein rijk)².

Kijkt men echter nauwkeuriger naar de steden in het Aegeïsche gebied ten tijde van de late Bronstijd, dan ziet men dat het hier niet slechts om eenvoudige nederzettingen gaat, en dat heel veel van de sociale en politieke aspecten die in het Nabije Oosten geassocieerd worden met steden, ook te traceren zijn in de steden van de Aegeïsche late Bronstijd. Ook in de Myceense wereld werden steden gedomineerd door een elite die haar macht op monumentale wijze uitdroeg. En ook in de Myceense wereld was de stad een centrum van kunstnijverheid en handel, en van waaruit het ommeland werd bestuurd. Het onderscheid tussen de steden uit de Myceense wereld en die van het Nabije Oosten ligt echter in de wijze hoe deze ruwweg vergelijkbare sociale structuren werden vertaald in het stadsbeeld. Hier komen we zo op terug.

² Dat een dergelijke vergelijking wel vaker scheefloopt is ook al opgemerkt door Boris Johnson, de burgemeester van London, die op grond van de buitensporige proporties van de triomfboog — opgericht in 1905 door Leopold II — in het Jubelpark te Brussel juist het tegenovergestelde voorstelde: *small Empire, big Arch; large Empire, small Arch*.

Slechts één belangrijk aspect van de Myceense steden lijkt structureel anders te zijn geweest dan de grote paleiscentra uit het Nabije Oosten, en dat is van religieuze aard. In geen van de belangrijke centra uit de Myceense wereld zijn ons monumentale tempelstructuren bekend; er is niets in de Aegeïsche wereld dat de vergelijking kan doorstaan met de tientallen tempels in de hoofdstad van het Hetitische rijk, Hattusa, of de tempels in de belangrijkste steden van het faraonische Egypte. Slechts in Mycene zelf, het grootste ons bekende centrum uit de Myceense wereld, ontstond er in de 13^e eeuw een complex dat men nogal optimistisch als ‘tempelcomplex’ heeft aangeduid. Maar zelfs in dit geval betreft het niet meer dan enkele met kleitichels gebouwde structuren die, hoewel in een aantal gevallen voorzien van fresco’s, simpelweg klein en onbeduidend aandoen. In andere belangrijke centra, zoals Tiryns, of het Boeotische Thebe zijn wel kleine ruimtes opgegraven die men heeft geïnterpreteerd als ‘heiligdom’, maar niets dat men echt als een grote, officiële tempel kan beschouwen. Slechts in de Myceense stad Iolkos, de huidige site Dimini nabij Volos (in Thessalië) heeft men een groot gebouw aangetroffen (vergelijkbaar in opbouw met een typisch Myceens paleis) waarin een lemen altaar (?) is aangetroffen. Behalve het heiligdom in Mycene zou dit gebouw mogelijk het eerste grotere heiligdom binnen de muren van een Myceense stad zijn dat tot nog toe is opgegraven.

Wat betekent dit allemaal voor het stadsbeeld van een ‘typische’ Myceense stad? Hierboven is betoogd dat er weliswaar een aantal overeenkomsten zijn tussen de steden uit het Nabije Oosten en de steden van het Aegeïsche gebied, maar dat er tegelijkertijd ook een aantal in het oog lopende verschillen zijn. Hoe zag een typische Myceense stad er uit; wie woonden er, wat zou men tijdens een wandeling vanaf de rand van de stad naar het centrum (waar het paleis lag) zoal tegenkomen?

Problemen bij de reconstructie van Myceense steden

Een groot probleem bij de reconstructie van Myceense steden is het gebrek aan betrouwbare gegevens. De archeologie heeft zich tot op heden met name gericht op de grotere centra, zoals Pylos, Tiryns, Mycene en Thebe, terwijl kleinere stadjes en dorpen eigenlijk nauwelijks zijn opgegraven. Als een gevolg hiervan is er bijna niets bekend over de opbouw en de architectuur van nederzettingen zonder centraal plaies. Als we het dus over een Myceense stad hebben, dan spreken we eigenlijk over de regionale machtscentra, die gedomineerd werden door een palatiale elite. En zelfs van

deze paleissteden is betrekkelijk weinig bekend; ook hier weer vanwege de voorkeur die archeologen lang hebben gehad om zich te richten op monumentale, vaak nog half zichtbare complexen, en niet op de bedolven resten van de huizen van het gewone volk. Slechts bij uitzondering zijn er uitgebreide opgravingen gedaan in de 'onderstad' van een Myceens paleiscentrum — het belangrijkste voorbeeld hiervan is Tiryns. Voor het overige heeft het archeologische onderzoek gericht op de citadellen en grafmonumenten van de Myceense heersende families. Dit is met name te Mycene erg duidelijk. Hoewel er in deze stad, die vrijwel zeker het belangrijkste centrum van het Griekse vasteland was, al sinds het einde van de 19^e eeuw wordt opgegraven — eerst door Schliemann, later door Christos Tsountas, Lord William Taylour, Alan Wace, Spyridon Iakovidis, en tegenwoordig Kim Shelton — wordt er pas zeer recentelijk uitgebreid onderzoek gedaan naar de resten van bewoning buiten de citadel. Handboeken over de Myceense wereld spreken als een gevolg van deze 'fixatie' vaak uitsluitend over de machtige muren en de Leeuwenpoort van Mycene, en over de imposante tholosgraven buiten de citadel. Maar de citadel beslaat slechts een paar hectare, terwijl survey resultaten suggereren dat tenminste 30 hectare rondom de citadel betrekkelijk dicht bevolkt moet zijn geweest.

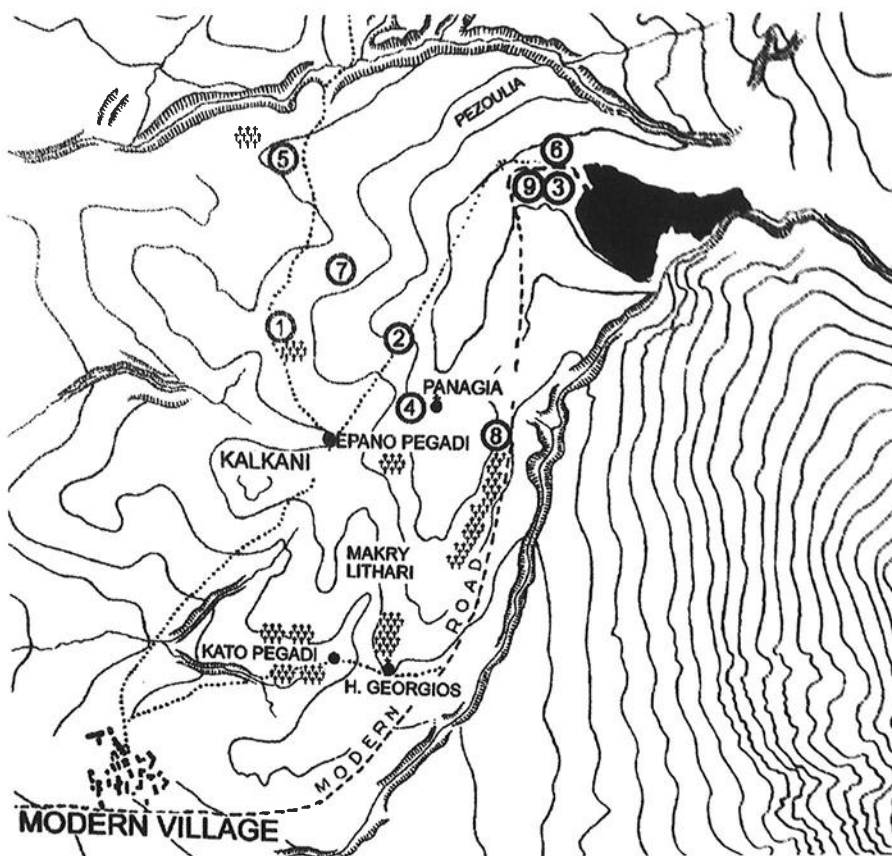
Dit is onfortuinlijk, al was het maar omdat het, zonder een goed beeld te hebben van de benedenstad, moeilijk in is te schatten wat het belang en de functie van een Myceense citadel was (afb. 3). Zo is er wel geopperd dat de Myceense paleiscentra niet veel meer waren dan uit hun krachten gegroeide 'kasteeltjes', die knooppunten van belangrijke internationale handelsroutes domineerden. Maar als we naar Mycene of Tiryns kijken, waar er goede aanwijzingen zijn voor een uitgebreide onderstad, dan lijkt een dergelijke interpretatie van de Myceense paleizen wel erg simplistisch. Veeleer kan worden aangenomen dat — zoals elders in de oude wereld — de 'gewone' bevolking van deze steden in de eerste plaats van de landbouw leefden, en akkers in de vlakte van Argos bewerkten. De Myceense elite zal zich ongetwijfeld hebben bezig gehouden met lange afstandscontacten en de uitwisseling van goederen (het uitwisselen van luxe producten uit verre gebieden was een belangrijk middel om haar macht te demonstreren), maar ook hier mag men verwachten dat de 'economische basis' van de paleiselite in de eerste plaats op de landbouw gestoeld was.

Zoals gezegd zijn er goede aanwijzingen dat de Myceense citadellen niet op zichzelf stonden, maar werden omringd door de bewoning van een benedenstad. In het geval van Mycene wordt aangenomen dat deze benedenstad zo'n 30 hectare besloeg, maar ook de benedenstad van het nabijgelegen Tiryns moet betrekkelijk groot zijn geweest. Net als bij Troje is er ook bij

Afb. 3. De citadel van Mycene. Links het bastion waarachter de Leeuwenpoort ligt. Het paleis stond op het platform op de top van de heuvel. In de voorgrond de fundamenteën van zogenaamde 'houses'. Het is niet helemaal duidelijk wat de functie van deze gebouwen was: mogelijk waren zij de woningen van rivaliserende elite-families of van een groep rijke handelaren, maar het kunnen ook een soort 'ministeries' zijn geweest, waar specifieke aspecten van de Myceense economie werden gecoördineerd (foto: Olivier Nieuwenhuyse).

deze twee steden discussie over de bevolkingsdichtheid van de benedenstad. Lange tijd werd aangenomen dat Myceense steden een samenraapsel van kleine bewoningsclusters waren, met grote onbevolkte gebieden er tussenin. Een 'uitgebreide familie' (dat wil zeggen, de 'kern familie' aangetrouwde leden, en slaven en afhankelijke families) zou dan ongeveer gelijk staan aan zo'n bewoningscluster. Dit concept was onder andere gebaseerd op de distributie van graven rondom de citadel, waarbij men inderdaad kan vaststellen dat er verschillende grotere concentraties van graven (met name in de rots uitgehouwen kamergraven) rondom de citadel verspreid liggen (afb. 4). Nu de nieuwe opgravingsresultaten van Troje steeds meer uitwijzen dat de benedenstad, dáár althans, wel degelijk betrekkelijk dicht bevolkt moet zijn geweest, begint men natuurlijk ook steeds meer te twijfelen aan de juistheid van het huidige beeld van Myceense steden. Meer veld-onderzoek zou hierover in de toekomst duidelijkheid kunnen verschaffen.

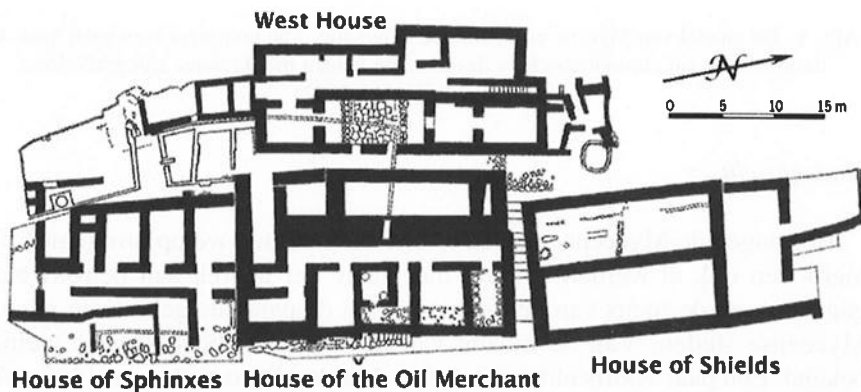

Afb. 4. De citadel van Mycene en de directe omgeving. The nummers verwijzen naar de tholosgraven (in chronologische volgorde). De velden met kruisjes zijn grafvelden (illustratie uit French 2002).

Stadsgezicht

Hoe zagen de Myceense huizen er uit? Hier stuiten we op problemen die hierboven ook al werden belicht, met name het gebrek aan betrouwbare gegevens, en de focus van het onderzoek op de palatiale gebouwen van de Myceense steden. Van de huizen van de ‘gewone’ bevolking is weinig bekend. Een paar voorbeelden uit de late Midden Bronstijd, rond 1600 voor Christus, zijn echter bekend uit Lerna, een nederzetting in de vlakte van Argos, uit Aegina, een eiland voor de kust van Attica, en Korakou, een kleine nederzetting in de buurt van Korinthe. Deze huizen volgen de layout van het zogenaamde ‘megaron’: hetgeen inhoudt dat men door een open

voorvertrek (vaak voorzien van twee zuilen) een antechambre betrad. Daarachter lag de centrale ruimte van het huis, met in het midden een grote haard. Achter deze ruimte bevond zich nog een ruimte — vaak apsidaal van vorm — die mogelijk als voorraadruimte werd gebruikt. Het heeft er alle schijn van dat deze basis-structuur niet of nauwelijks werd aangepast tijdens de Myceense tijd, en dat veel huizen in Mycene zelf ook volgens het megaron principe waren gebouwd. Er zijn echter ook gevallen bekend waarbij de Myceners zich weinig van het megaron-plan aantrokken, en gewoonweg zo efficiënt mogelijk gebruik maakten van de beschikbare ruimte. Te Mycene zijn een aantal van deze ‘architectonisch onregelmatige’ structuren opgegraven (waarover hieronder meer). We kunnen er van uit gaan dat de huizen van de ‘gewone’ Myceners niet veel om het lijf hadden. De muren van de meeste huizen bestonden waarschijnlijk uit gevlochten takken, dichtgesmeerd met klei — hier is vrijwel niets van terug gevonden. Maar er waren ook substantielere huizen, met muren van kleitichels. Om extra stabiliteit en draagkracht te verschaffen waren de sokkels van deze muren vaak opgetrokken uit (on- of ruwbewerkte) natuursteen. Van dergelijke, substantielere huizen zijn wél resten bewaard gebleven. De belangrijkste voorbeelden hiervan liggen bij Mycene, net buiten de muren van de citadel (afb. 5). De functie die deze huizen hebben gehad is niet helemaal duidelijk. Omdat in deze huizen het grootste deel van de Linear B tabletten die te Mycene zijn gevonden werd aangetroffen (het paleis gebied heeft vele te lijden gehad van latere verstoringen, en er is daarom weinig kans op de vondst van fragiel kleitabletten), werd wel aangenomen

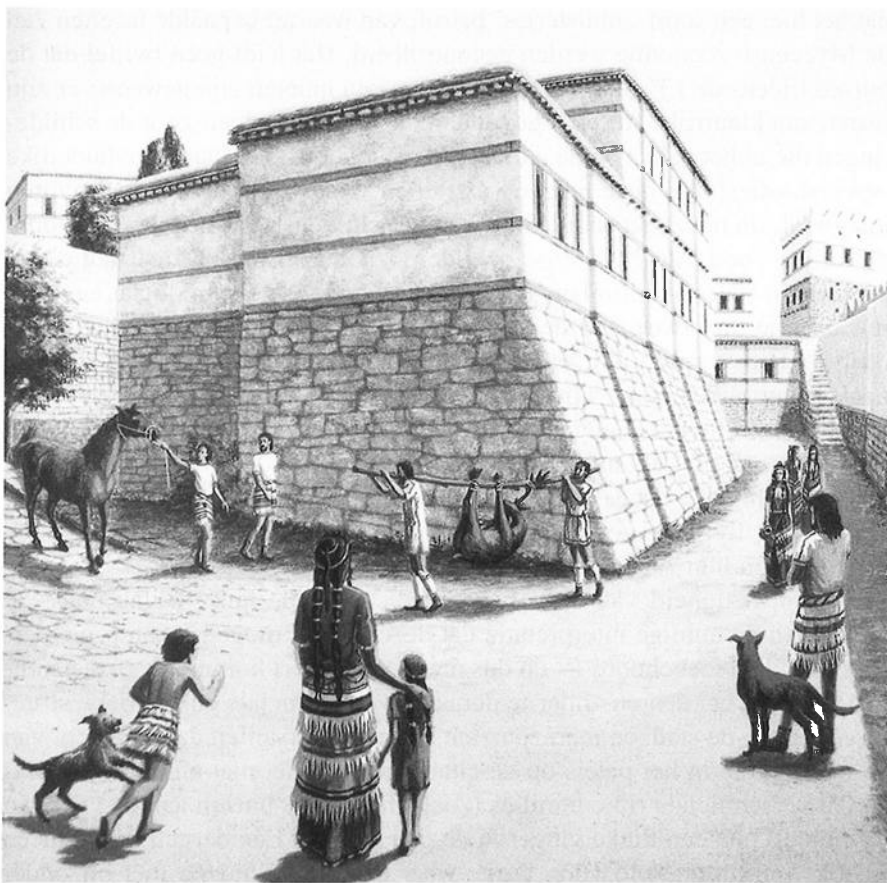

Afb. 5. Plattegrond van de huizen nabij de citadel van Mycene. Het valt op dat men zich hier in het geheel niet aan het ‘normale’ megaron plan heeft gehouden, maar zo efficiënt mogelijk met de beschikbare ruimte is omgesprongen.

dat het hier een soort ‘ministeries’ betrof, van waaruit bepaalde facetten van de Myceense economie werden gecontroleerd. Het leidt geen twijfel dat de huizen tijdens de 13^e eeuw bijzonder voornaam moeten zijn geweest: er zijn resten van kleurrijke fresco’s gevonden die niet onderdoen voor de schilderijen die in het paleis op de citadel zijn gevonden. Ook kan men duidelijke ‘specialisaties’ van deze huizen vaststellen: zoals de productie van ivoeren inlegwerk (in het zogenaamde huis van de schilden, waar men kleine ivoeren figuurtjes vond van Myceense schilden), of de opslag en distributie van kruiden en specerijen (in het ‘Huis van de Sfinxen; genoemd naar een ivoeren beeldje van twee van dergelijke fabeldieren). In één huis, het zogenaamde Huis van de Oliehandelaar, werden grote voorraadvaten voor de opslag van olijfolie aangetroffen. Zoals de naam van het laatst genoemde huis al aangeeft, is men tegenwoordig de mening toegedaan dat deze huizen mogelijk toch niet als ministeries hebben gefungeerd, maar als woning en kantoor voor rijke handelaars hebben gediend. Deze handelaars zouden dan op de met fresco’s versierde eerste verdieping van de huizen hebben gewoond, en hun zaken op de begane grond hebben gedaan.

De aanwezigheid van deze ruime, rijk versierde huizen vlak naast de citadel, en de huidige interpretatie dat deze huizen mogelijk aan privé personen hebben toebehoord — en dus niet onder direct koninklijk gezag stonden — geeft het één en ander te denken over de sociale en politieke structuren binnen de stad, en men zou zich kunnen voorstellen dat de macht van de koning, die in het paleis op de citadel resideerde, niet alomvattend was en dat verschillende rijke families (zoals die van de huizen aan de voet van de citadel) ook een flinke vinger in de pap hadden. Een dergelijk fenomeen is ook wel voorgesteld voor Troje, waar een aantal huizen met bijzonder zware stenen muren *binnen* de citadel er op lijken te wijzen dat verschillende elites met elkaar om meer macht wedijverden (afb. 6).

Een belangrijk aspect aan de Myceense steden, en met name Mycene zelf, waren de openbare werken, zoals bruggen, dammen, havens en wegen. Zo was nabij het paleis van Pylos, in zuidwest Griekenland, een kunstmatige haven aangelegd, met kades voor het aanleggen van diepgaande handelsschepen. Om te voorkomen dat de haven langzaam verzandde, werd een naburige rivier ‘afgetapt’, zodat vers water het binnen gespoelde zand weer wegspoelde. Om te voorkomen dat het sediment van de rivier zelf de haven bedreigde, legden de Pyliërs een extra bassin aan, waarin het sediment kon bezinken voordat het water de haven bereikte. Andere grote projecten zijn ons bekend uit Boeotië, waar een groot moeras in het Kopais bassin werd ingepolderd. Dichterbij Mycene, bij de stad Tiryns, werd een rivier afgedamd om te voorkomen dat het wassende water de onderstad zou bedreigen (een niet geheel denkbeeldig

Afb. 6. Een huis uit de Trojaanse citadel. De enorme fundamenteën geven de indruk dat het huis zelf als een soort fortificatie dienst deed, en is wel geïnterpreteerd als een teken van competitie tussen de elites van de Trojaanse bovenstad. Dit zou zich goed laten vergelijken met de ‘torenhuizen’ van verschillende rijke families uit de middeleeuwse Mani, een gebied in zuid Griekenland (illustratie uit Theune-Grosskopf 2001).

probleem: archeologische opgravingen hebben aangetoond dat de onderstad tenminste een keer onder het water was verdwenen). Waar de Myceners misschien wel het bekendste om zijn, is hun wegen en bruggenbouw. Mycene zelf had tenminste twee bruggen, die men ook tegenwoordig nog grotendeels kan bewonderen. Deze bruggen verbonden de verschillende wijken van de onderstad met elkaar, en waren vooral bedoeld om transport met karren en — met name — strijdagens (de ‘porsche’ van de Griekse Bronstijd) mogelijk te maken. De bruggen waren, net als de fortificaties van de meeste Myceense

citadellen, opgetrokken uit kolossale stukken natuursteen, die zonder gebruik van mortel op elkaar geplaatst werden. Deze bouwstijl wordt 'de cyclopische stijl' genoemd, omdat men in latere tijden nauwelijks kon bevatten dat mensen dergelijke monolieten op elkaar hadden gezet.

Behalve de openbare werken kenmerkte de benedenstad van Mycene zich ook door de verschillende dodensteden rondom de woonwijken. Het merendeel van de graven die men tegenwoordig nog kan zien zijn kamergraven: in de regel betrekkelijk simpele, uit de rots gehouwen kamers, die men via een gang betrad en bestemd waren voor verschillende personen. De meest imposante graven echter, die het stadsbeeld domineerden, waren de graven van de heersende elite; de zogenaamde tholos-graven. In tegenstelling tot de kamergraven zijn de tholoi niet uit de rots gehouwen, maar uit steen opgebouwd en vervolgens bedekt door een aarden tumulus. Net zoals de kamergraven werd ook een tholos benaderd door een toegangsweg; de zogenaamde 'dromos'. Mycene spant de kroon wat betreft kwantiteit en kwaliteit van de tholos-graven in Griekenland. Van de 16^e tot en met de 13^e eeuw voor Christus werden niet minder dan 9 van deze kolossale graven opgericht. Er is enige discussie over de precieze datum van verschillende tholoi: hoewel men in het algemeen de chronologie van de beroemde archeoloog Alan Wace, die zelf in Mycene heeft gegraven, aanhoudt, doet bijvoorbeeld de vondst van scherven die aanzienlijk jonger zijn dan de vermeende datum van de stenen grafdeempel waaronder de scherven zijn gevonden, vermoeden dat er in de toekomst nog het een en ander zal moeten worden bijgesteld aan de chronologie van de Myceense tholoi. Hoe het ook zij, de tholosgraven waren de uiterst zichtbare uitdraging van koninklijk gezag over de stad en haar bewoners. Het fraaiste exemplaar is zonder meer het beroemde 'schathuis van Atreus', dat waarschijnlijk in de 13^e eeuw voor Christus werd opgericht aan de rand van de stad, naast de bedding van een rivier (nummer 8 op de kaart). De tholoi zijn gebouwd met fijn gehouwen blokken natuursteen, waarbij vooral stukken waar veel druk op kwam te staan, zoals de latei van het graf, vaak van enorm formaat waren. In het geval van het schathuis van Atreus weegt de latei zo'n 120 ton.

De citadel

Hoe mooi sommige huizen en de graven van de Myceense onderstad ook waren, de citadel domineerde zonder enige twijfel het stadsbeeld. Vooral de citadel van Mycene en de citadel van het nabijgelegen Tiryns springen hierbij in het oog.

De verdedigingsmuur van Mycene is het best bewaard gebleven aan de noordzijde en staat daar op sommige plekken nog tot zo'n 12 meter hoog. De dikte van de muur is enorm; tot ongeveer 7,5 meter. Net zoals de tholosgraven zijn ook de muren van de citadel in de Cyclopische stijl opgetrokken. Hierbij heeft men vooral bij de monumentale hoofdboort, de zogenaamde Leeuwenpoort, bijzonder veel moeite gedaan op een zo dramatisch mogelijk effect te bereiken (zie de foto boven de inhoudstafel van deze Phoenix). Men kan de poort bijvoorbeeld niet rechtstreeks betreden; de toegangsweg maakt eerst een soort knik, en loopt dan gradueel omhoog richting de poort. Behalve esthetische overwegingen had dit zeker ook een defensief doel; op deze manier konden eventuele belegeraars ruim van te voren vanaf de muren van de citadel onder vuur worden genomen. Om deze reden werd waarschijnlijk ook een groot bastion gebouwd, dat de toegangsweg naar de poort controleerde.

Maar ook de wijze waarop de stenen die bij de bouw van de Leeuwenpoort en de aangrenzende muren zijn gebruikt is opvallend: de blokken zijn hier zorgvuldig bijgewerkt en gepolijst, en veel minder onregelmatig van vorm dan gebruikelijk. Het leeuwenreliëf zelf is uniek: tot op heden is nergens anders in de Myceense wereld dergelijke monumentale sculptuur aangetroffen. In de regel wordt aangenomen dat de twee Leeuwen, die een lange zuil (misschien een symbool voor het paleis?) flankeren, het embleem zijn van de heersende familie die de verdedigingswerken van de citadel in de 13^e eeuw liet uitbreiden. De poort, met een doorgangswijdte van 4,5 meter en een hoogte van bijna 3 meter is, zeker naar Griekse Bronstijd maatstaven, enorm. De poort werd gesloten met een dubbele deur, waarvan men nu nog steeds de sporen van de deurposten in de drempel kan zien.

De Leeuwenpoort was de grootste en meest monumentale, maar niet de enige poort in de verdedigingsmuur van de Myceense citadel. In het noorden lag een tweede, nauwelijks kleinere, poort. De bouw van deze poort is vrijwel gelijk aan die van de Leeuwenpoort, alleen ontbreekt hier de grote ontlastingsdriehoek — waaruit men bij de Leeuwenpoort het grote embleem heeft gehouwen. Een derde poort, veel kleiner dan de twee eerder genoemde poorten, bevindt zich in het oosten van de citadel en geeft toegang tot een stijl ravijn (waarin later grote delen van het verlaten paleis zijn verdwenen). Waarschijnlijk was deze poort bedoeld om in tijden van beleg ongezien in en uit de citadel te kunnen glippen. Al met al meet de hele verdedigingslinie ruim 900 meter.

De Myceense citadel zoals de bezoeker die tegenwoordig ziet, stamt voor het grootste deel uit de tweede helft van de 13^e eeuw voor Christus. Zo werd de Leeuwenpoort rond 1250 gebouwd als onderdeel van een groot renovatie- en uitbreidingsprogramma van de citadel. Als men via de Leeuwenpoort de

citadel betrad, dan was het eerste wat men zag (en ziet) een kleine nis in de muur links achter de poort. Waarschijnlijk was deze nis van religieuze aard. Dit zeggen archeologen wel vaker als ze geen verklaring voor een fenomeen hebben, maar in dit geval lijkt het aanemelijk om deze nis, die te klein is om — zoals aanvankelijk was voorgesteld — als wachtkamer dienst te hebben gedaan, als plek te beschouwen waar bezoekers met een kleine of grote weiding de schutspatronen van de citadel konden bedenken. Een vergelijkbaar fenomeen treft men (nog steeds) aan op de Atheense akropolis, waar een nis in de Myceense fortificatie aldaar in latere, Klassieke tijden nog steeds werd benut als heiligdom (direct onder het zogenaamde Nikè bastion).

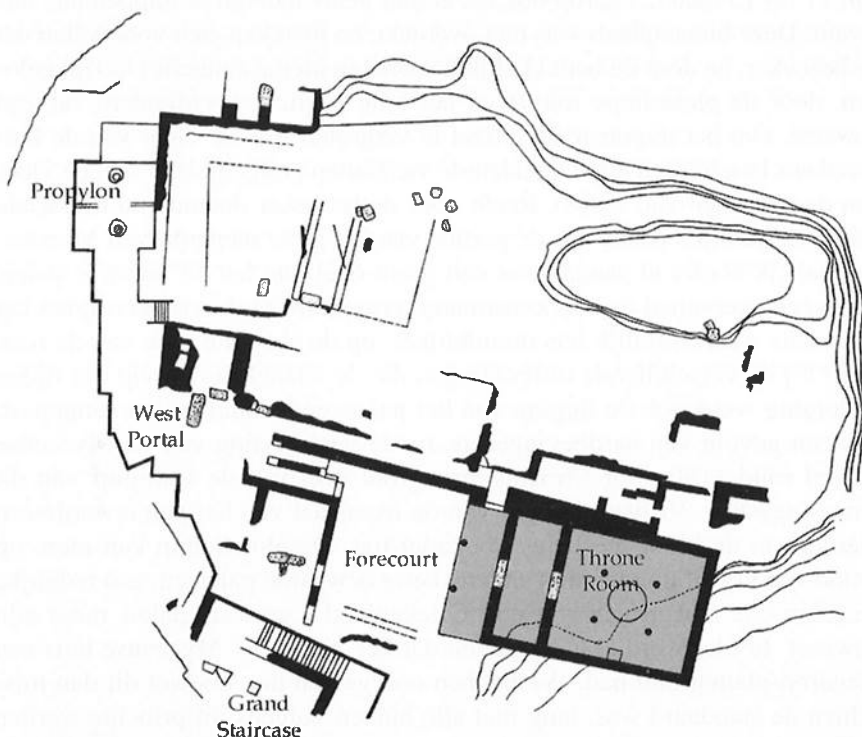
Na dit korte moment van bezinning vervolgde de bezoeker van Mycene zijn weg. Er waren dan twee opties: men ging naar rechts (het westen), of men begaf zich op een gradueel omhooglopende, monumentale weg, die toegang tot het paleis verschaftte. Voordat we onze weg naar het paleis vervolgen, moet hier kort worden ingegaan op wat zich in het laagste deel van de citadel afspeelde. Direct rechts achter de Leeuwenpoort lag een gebouw met verschillende verdiepingen dat vaak als de ‘graanvoorraadschuur’ wordt beschreven. Behalve een kleine hoeveelheid verkoold graan is hier echter weinig bewijs voor, en een plausibelere interpretatie zou zijn dat het zich hier om een grote kazerne handelt, van waaruit soldaten de poort en de muren konden bemannen. Voorbij dit gebouw ligt misschien wel het beroemdste monument van Mycene: grafcirkel A, waar Heinrich Schliemann zijn grote vondsten deed. Hier vond hij de schachtgraven van een Myceense elite die hij als ‘Homerisch’ beschouwde. Helaas voor Schliemann bleken zijn Myceners uit de vroege 16e eeuw te stammen, en waren zij daarmee minstens 350 jaar te oud om bij het beleg van Troje — zo dat al een historische realiteit is — aanwezig te kunnen zijn geweest. Wél is het waarschijnlijk dat deze groep van graven in de 13e eeuw, toen de grafcirkel werd verfraaid en de muren werden uitgebreid, waardoor ook de grafcirkel binnen de citadel kwam te liggen, van bijzonder belang werd geacht. Het is mogelijk dat — of dit nu echt het geval was of slechts een aspect van de 13^e eeuwse koningsideologie — deze graven als de laatste rustplaats van de stichters van de dynastie werden gezien. Het is in elk geval opvallend dat de cirkel onbebouwd bleef, en gemarkeerd werd door een (cirkelvormige) muur van rechtopstaande stenen platen. Het is wellicht in het licht van een soort vooroudercultus dat we de gebouwen achter de grafcirkel moeten interpreteren. Daar begint namelijk het eerder genoemde ‘tempelcomplex’. Zoals al was gemeld bestaat het tempelcomplex uit een aantal op zichzelf staande, schijnbaar niet of nauwelijks aan elkaar gerelateerde gebouwen. Een deel van de muren is verbazend goed bewaard gebleven, vooral als een

gevolg van de intense brand die het complex uiteindelijk heeft verwoest. De muren, die als een soort ‘vakwerk’ waren opgetrokken, met een houten frame waarbinnen de muur met kleitichels en leem werd opgetrokken, zijn door de intense hitte als het ware ‘versteend’. Hoewel het hout natuurlijk is verdwenen zijn grote delen van de muren als een gevolg hiervan blijven staan, met duidelijke indrukken van het verbrande houten skelet. Daarnaast zijn restanten van fresco’s gevonden, die allemaal duiden op rituele activiteit. Een bekend voorbeeld is de afbeelding van de zogenaamde ‘schildgodin’ (een vroege variant van Athena?), in het bijzijn van wat mogelijk priesteressen zijn. Een klein gebouw verderop in het tempelcomplex leverde daarnaast een aantal opvallende aardewerken figurines op, waarvan één nog in de originele toestand, met een kleine offertafel voor haar, werd aangetroffen. Het is wel voorgesteld dat deze figurines gerelateerd waren aan de cult van de goden van de aarde en de onderwereld, maar in het licht van de nabijgelegen grafcirkel A zou men dit ook anders kunnen zien. Juist vanwege het betrekkelijk kleinschalige en ‘rommelige’ karakter van het tempelcomplex, en vanwege het feit dat de 13^e eeuwse uitbreiding van de muren van de citadel als belangrijk doel lijken te hebben gehad om ook dit gebied ‘exclusief’ voor de heersende elite te maken, zou men hier kunnen denken aan een soort vooroudercultus van de heersersfamilie³.

Het paleis

Terug naar waar we waren, bij de Leeuwenpoort. Zoals gemeld leidde een opgaande weg naar de top van de citadel, waar zich het paleis bevond. Deze opgaande weg was bedoeld om te imponeren: hij was tussen de 4 en 5,75 meter breed, en geplaveid met natuurstenen ‘kinderkopjes’. Een imposante steunmuur voorkwam verzakkingen in het aardbevingsgevoelige Griekenland. Na ongeveer 60 meter bereikte men een klein plein waar de weg zich vertakte. Men kon hier naar rechts afslaan en, via een weg die rondom de heuvel liep, een groot trappenhuis bereiken. Wellicht werd dit trappenhuis vooral gebruikt voor ceremoniële processies van het paleis naar het tempelcomplex. De route die waarschijnlijk door de meeste bezoekers werd genomen leidde echter door de zogenaamde propylon; een monumentaal gebouw dat toegang verschafte tot het eigenlijke paleisgebied (afb. 7). Deze monumentale toegangspoort, die werd verfraaid met twee zuilen (de bases zijn nog steeds zichtbaar), heeft parallellen in andere paleizen, zoals die van

³ JK: Deze hypothese is bij mijn weten nog nooit in druk uitgewerkt. De gedachte is mij voorgelegd door mijn Atheense collega, Dr. Matthew Haysom.

Afb. 7. Een schematisch overzicht van het paleis te Mycene.

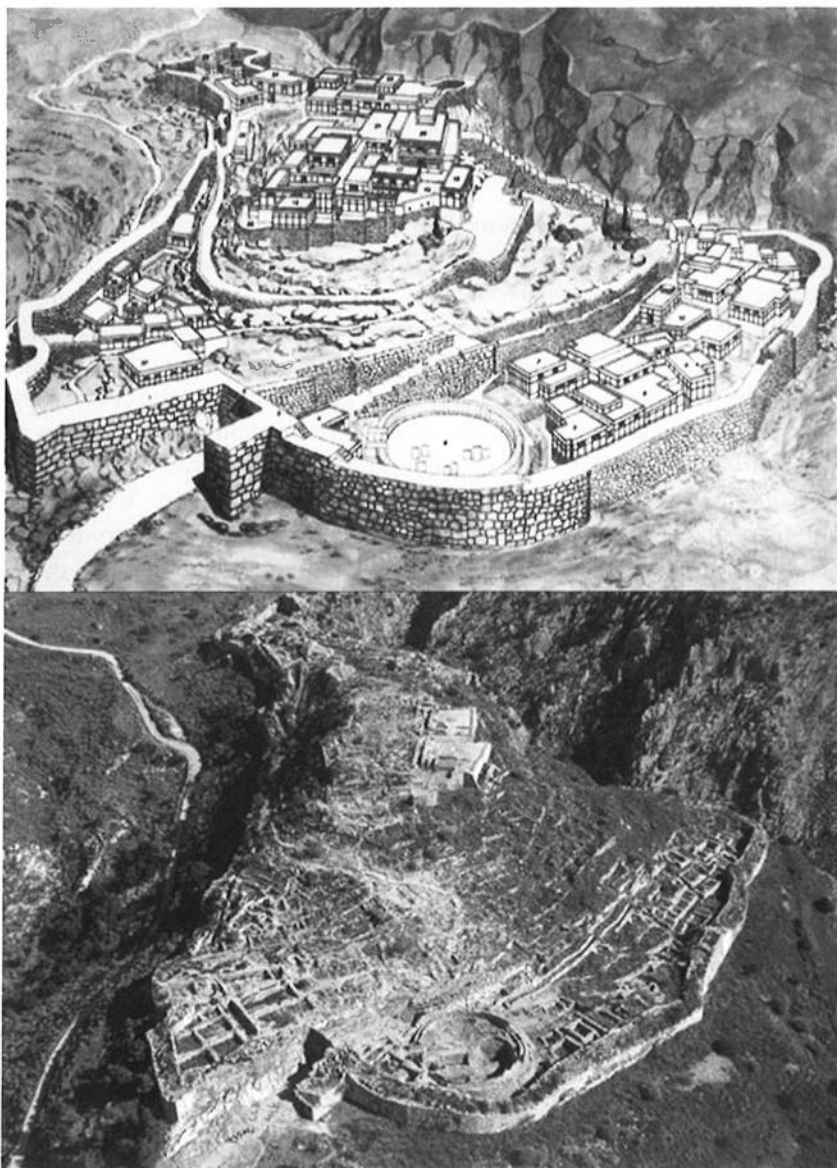
Pylos en Tiryns, en lijkt een karakteristiek element in de Myceense paleis-architectuur te zijn geweest. Via een kleine binnenhof leidde de weg vervolgens naar de zogenaamde westelijke poort. Ook dit moet een monumentale constructie zijn geweest, maar behalve een stenen drempel is hier niets van over. Gelijk links achter deze poort (in het noorden) is een kleine ruimte die waarschijnlijk als onderkomen van de paleiswacht heeft gediend. Van al deze structuren is maar weinig over, omdat het kunstmatige terras, waarop het complex was gebouwd, aan het einde van de Bronstijd instortte. Wat men tegenwoordig ziet is dan ook tot op grote hoogte hersteld; dit ook om verdere erosie en verzakkingen te voorkomen.

Voorbij de westelijke poort lag een klein binnenplaats, waarop twee kleine gangen uitkwamen. Een van deze gangen gaf toegang tot de nu vrijwel volledig verwoeste gebouwen achter het paleis. In de regel wordt aangenomen

dat dit de privévertrekken van de Koninklijke familie moeten zijn geweest. De andere gang leidde naar de zogenaamde grote binnenplaats, een ruimte van 11 bij 15 meter, waarop ook het eerder genoemde grote trappenhuis uitkwam. Deze binnenplaats was niet overdekt, en men kan zich voorstellen dat de bezoeker, na door de betrekkelijk donkere en kleine gangetjes te zijn gelopen, door de plotselinge ruimte en het felle zonlicht overdonderd zal zijn geweest. Om het imponerende effect te vergroten was de vloer van de binnenplaats beschilderd met felgekleurde vierkanten (vergelijkbaar met de vloer van de troonzaal van Pylos). Recht voor de bezoeker doemde nu de façade van het eigenlijke paleis op: de portico van het grote megaron van Mycene.

Zoals ik eerder al aangaf was een groot deel van het 13^e eeuwse paleis te Mycene gebouwd op een kunstmatig terras (afb. 8). In vroeger tijden lag het paleis waarschijnlijk iets noordelijker, op de absolute piek van de rots, maar bij de verschillende uitbreidingen die de citadel in de loop der tijden onderging werd ook de ligging van het paleis een aantal malen aangepast. Als een gevolg van aardbevingen is, na de verwoesting van de Myceense citadel rond 1190 voor Christus, een groot deel van de stutmuur van dit terras ingestort. Vrijwel de helft van de troonzaal van het paleis verdween hierdoor in de kloof die langs te citadel ligt. Desalniettemin kan men, op grond van vergelijkingen met andere, beter bewaarde paleizen, een redelijke reconstructie maken van wat ooit Griekenland's grootste paleis moet zijn geweest. Eerder werd al aangegeven dat het 'typische' Myceense huis een megaron-plattegrond had. We hebben ook gezien dat, hoewel dit dan misschien de standaard was, lang niet alle huizen volgens dit principe werden gebouwd (de huizen net buiten de citadel waren bijvoorbeeld veel willekeuriger in opbouw). De paleizen van de Myceense wereld zijn echter allemaal gebouwd als een megaron⁴. Mycene heeft het grootste megaron-paleis van allen, hoewel de verschillen tussen het paleis van Mycene en bijvoorbeeld Tiryns minimaal zijn. Dit betreft niet slechts het formaat: de Myceense paleizen zijn in wel meer aspecten opvallend uniform. Eén van de uniforme aspecten is de plaats van de troon, die zowel te Tiryns als te Pylos rechts van het midden, in de troonzaal geplaatst was. We nemen aan dat dit ook in Mycene het geval is geweest, maar juist deze kant van het paleis is als gevolg van aardbevingen volledig verwoest — wat men tegenwoordig nog

⁴ Een mogelijke uitzondering is het bijzonder fragmentair opgegraven paleis te Thebe, in Boeotië. Thebe verschilt in wel meer opzichten van de rest van de Myceense paleiswereld – zo werd er bijvoorbeeld geen grote muur rondom het paleis district gebouwd (zoals dat elders wel het geval was), maar wel weer een muur (hoewel niet cyclopisch) rondom de hele stad. Een goede afweging tussen Mycene en Thebe is te vinden in J. Kelder, *Greece during the Bronze Age*, Jaarbericht Ex Oriente Lux 2005, 131-179.

Afb. 8. De citadel van Mycene: reconstructie en huidige toestand.

kan zien is tot op grote hoogte gereconstrueerd. Voor de troon lag, net als in Tiryns en Pylos, de centrale haart van het paleis. Het enorme formaat van de haard doet vermoeden dat hier niet slechts een vuurtje werd gestookt om

de zaal warm te houden, of om voedsel mee te bereiden, en het wordt dan ook aangenomen dat de haard vooral een rituele functie had (zo werd Hestia, de godin van de huiselijke haard, in het latere Klassieke Griekenland als één van de oudste Olympische goden gezien; een functie die misschien teruggaat tot de Myceense tijd). Als we op de goed bewaarde haard van het paleis van Pylos mogen afgaan, dan was de haard van Mycene fel beschilderd, mogelijk ook met een soort vlammen patroon langs de randen.

De haard werd geflankeerd door 4 zuilen, die het dak schraagden. Er is enige discussie over wat er zich daarboven afspeelde. In het paleis van Pylos zijn er goede aanwijzingen voor een tweede verdieping, mogelijk zelfs met een ballustrade rondom het tochtgat (zodat de rook van de haard gemakkelijk kon ontsnappen), en zijn er zelfs restanten gevonden van een aardewerken schoorsteen, die aan het dak was bevestigd. Te Mycene zijn hier geen aanwijzingen voor gevonden, maar gezien de algemene verwoestingen die het paleis uiteindelijk troffen, hoeft dat niet zo veel te zeggen. Vergelijkbare problemen rijzen bij het reconstrueren van de dakconstructie van de Myceense paleizen. In de meeste reconstructies gaat men uit van een plat dak, dit naar analogie met Kretenzische paleizen, een aantal afbeeldingen van huizen op een aantal fresco's van — met name — het Cycladische eiland Thera, en natuurlijk de paleizen van het Nabije Oosten. Er zijn echter ook argumenten aan te voeren voor een schuin dak, zoals dat van bijvoorbeeld de latere Klassieke Griekse tempels. Dit voorbeeld komt niet helemaal uit de lucht vallen, omdat het in de regel wordt aangenomen dat de Klassieke tempels wat betreft architectuur hun oorsprong hebben in de Myceense paleisarchitectuur (zoals bijvoorbeeld het megaron-plan). Of de oorsprong van het Klassieke tempeldak ook teruggaat tot de Myceense tijd blijft voorlopig echter onbewezen. Zeker is in elk geval wel dat, in de Archaische tijd (late 7^e tot 6^e eeuw), op de plek van het vroegere paleis een tempel werd gebouwd.

Conclusie

In dit artikel is gepoogd een overzicht te schetsen van de problematiek rondom het concept 'stad' in de Aegeïsche wereld ten tijde van de late Bronstijd. Veel van wat we op grond van de steden uit het Oude Nabije Oosten verwachten, blijkt in de Myceense wereld niet of anders voor te komen. Bovenal is alles veel kleinschaliger. Dat wil niet zeggen dat bepaalde basis principes zeer vergelijkbaar waren: net zoals de steden in het oude Nabije Oosten waren ook de steden in Myceense Griekenland het centra van paleis-administratie en, daarmee geassocieerd, gespecialiseerde nijverheid (zoals

bijvoorbeeld de productie van ivoeren inlegwerk). Uit de linear B tabletten die bewaard zijn gebleven, blijkt dat de paleizen een grote mate van controle hadden over het ommeland. Op gezag van de koning en zijn getrouwen werden olijfboomgaarden geëxploiteerd, en werd bijvoorbeeld vlas verbouwd (voor de productie van linnen gewaden). Maar, zoals de tabletten in de huizen net buiten de citadel van Mycene al suggereerden, de macht van het paleis was niet onbeperkt, en er lijken goede gronden te zijn om aan te nemen dat ook in de Myceense steden — zelfs in Mycene zelf — er een betrekkelijk welvarende ‘middenklasse’ was die in haar eigen behoefte kon voorzien. Hieronder vielen rijke grootgrondbezitters, maar mogelijk ook handelaars, zoals we die ook uit de kuststeden van de toenmalige Levant kennen. Andere mogelijk aanknopingspunten tussen de steden uit de Myceense wereld en die uit het Nabije Oosten, zijn de verwoestingen van de steden — zowel in Griekenland als in Anatolië en de Levant — van de steden rond 1200 voor Christus. Er zijn tientallen verklaringen gegeven voor deze plotselinge verwoestingen, zoals bijvoorbeeld klimaatschommelingen (erg hip!), sociale onrust en migraties (dit voornamelijk op grond van Egyptische afbeeldingen van de zogenaamde Zeevolkeren), overspecialisatie of competitie tussen de verschillende paleizen. Hoe het ook zij; voor de bewoners van Mycene lijken de problemen niet uit de lucht te zijn komen vallen. Aan het einde van de 13^e eeuw werd de muur van de citadel van Mycene nog een keer uitgebreid, dit maal om een betrekkelijk klein gebied ten oosten van het paleis te beschermen. In deze nieuwe muur werd ook de eerder genoemde derde poort, de zogenaamde ‘uitvalspoort’ (sally gate) gebouwd. Behalve extra ruimte voor de bewoners van de citadel, verschaftte deze nieuwe uitbreiding ook onbeperkte toegang tot vers water: via een ondergrondse trap kon men nu een buiten de citadel gelegen bron bereiken. Een vergelijkbaar project werd rond dezelfde tijd ook op de akropolis te Athene ondernomen. Het lijkt moeilijk om deze projecten op enig andere manier te verklaren dan dat er een gevoel van dreiging moet hebben bestaan. Hoe dan ook, ondanks de voorbereidingen zouden vrijwel alle Myceense paleizen rond 1190 worden verwoest of verlaten. De val van de paleizen betekende niet in alle gevallen dat ook de omliggende steden werden verlaten. Zowel Mycene als Tiryns bleven bewoond — de bevolking van Tiryns werd naar alle waarschijnlijkheid zelfs groter dan ooit tevoren. Maar elders, bijvoorbeeld te Pylos, werd de stad verlaten en raakte de regio ontvolkt. Hoewel er te Tiryns en op een aantal andere plaatsen in Griekenland nog sprake is van een korte bloei tijdens de 12^e eeuw, raken ook deze laat Myceense steden in de 11^e eeuw ontvolkt. Een tijd van kleine, verspreide dorpen breekt aan, en pas eeuwen later kan men in Griekenland weer met enig recht van echte steden spreken.

Literatuur

DARQUE, P. 2005. *L' habitat Mycenien*. Athene.

FRENCH, E. 2002. *Mycenae. Agamemnon's Capital*. Stroud.

LATACZ, J. 2001. *Troia und Homer*. München.

SCHOFIELD, L. 2007. *The Mycenaeans*. Los Angeles.

THEUNE-GROSSKOPF, B. 2001. *Troia, Traum und Wirklichkeit*. Darmstadt.

FAIENCE VAATWERK EEN WEERSPIEGELING VAN DE LATE BRONSTIJD CULTUUR VAN HET NABIJE OOSTEN

NIELS C.F. GROOT (TU DELFT)

Inleiding

De Late Bronstijd van het Nabije Oosten (1550–1180 v. Chr.) staat onder andere in het teken van technologische innovaties en vergaande internationale contacten op het gebied van politiek en handel. Kenmerkend voor deze periode is de opkomst van grotere rijken dan er voorheen bestaan hadden en de daarbij bijbehorende politieke strubbelingen tussen de ontstane grootmachten. Deels als gevolg van deze nieuwe politieke constellatie nam de uitwisseling/handel van objecten in deze periode een grote vlucht, waaronder de uitwisseling van Myceens aardewerk, (edel)metalen en glas. Tot de groep van uitgewisselde goederen behoort ook de categorie van faience vaatwerk. Deze groep objecten illustreert ten eerste goed het hoogstaande niveau van de ambachtslieden die werkzaam waren in de productie van glas en glasachtige objecten. Tevens is het een goed voorbeeld van de schaal en het karakter van de internationale uitwisseling van objecten. Als korte illustratie van het laatste zal de collectie faience vaatwerk van Tell Deir 'Alla in Jordanië dienen.

Faience

De term 'faience' wordt in Europa vooral verbonden met tinglazuur aardewerk. In Nederland is de naam gekoppeld aan het Delftsblauwe aardewerk. De naam 'faience' is afgeleid van de Italiaanse stad Faenze, waar gedurende de Middeleeuwen een bepaalde type tinglazuur aardewerk werd vervaardigd. De term faience wordt naast de term 'majolica' gebruikt om in het algemeen tinglazuur aardewerk te benoemen. In de 18de–19de eeuw werd de term faience ook toegepast voor het beschrijven van de vaak felblauwe geglazuurde Oudegyptische objecten. Alleen bleek dat deze geen aardewerken objecten met een tinglazuur waren, maar bestonden uit een glasachtig materiaal.

Het 'faience' uit de oudheid is een fascinerend materiaal dat eigenlijk uit twee componenten bestaat. Het kan gedefinieerd worden als een materiaal waarvan het lichaam bestaat uit aan elkaar gesmolten kwartskorrels, waarover een alkaliglazuurlaag is aangebracht. Naast het verschil in materiaal, wordt het faience object in één keer gebakken, terwijl geglazuurd aardewerk vaak in twee stappen wordt gebakken. Dit wordt eerst 'biscuit' gebakken, waarna de glazuurlaag wordt aangebracht en wederom gebakken.

Het verschil tussen het 'oude' faience en het tinglazuur aardewerk leidde ertoe dat men nieuwe namen bedacht voor het oudere materiaal die echter allemaal ook niet correct zijn. De historische context is echter al meer dan genoeg om het type materiaal te definiëren dat met de term faience wordt omschreven, omdat tinglazuur aardewerk Post-Romeins is.

Na het oude faience te hebben gedefinieerd, kan er worden ingegaan op de productie ervan. De grondstoffen voor het faience lichaam zijn kwartszand of fijngemalen siliciumrijke stenen die worden gemengd met wat water, plantenas of natronzout en mogelijk wat kalk. De plantenas of natronzout is noodzakelijk om het smeltpunt van kwartszand te verlagen tot 800 °C, wat gebeurt door de aanwezige kalium- en natriumzouten in beide ingrediënten. De kalk speelt hierin tevens een rol. De verkregen dikke pasta wordt tot een object gevormd, waarna een glazuurlaag wordt aangebracht. Verschillende mineralen kunnen worden gebruikt om het glazuur een bepaalde kleur geven, waarbij koper, brons of kobalt de karakteristieke kleur blauw produceren. Een glazuurlaag kan worden aangebracht door het object te verven met een oplossing van het glazuurmengsel in water of het er op te poederen. Er zijn nog twee speciale methodes om het glazuur erop aan te brengen. Ten eerste is er de zogenaamde efflorescentiemethode, die gebaseerd is op de vorming van een zoutkorst. In dit geval wordt er aan de pasta een pigmentmengsel toegevoegd, die zowel het glazuur als het lichaam een kleur kan geven. Als deze pasta tot een object is gevormd en te drogen wordt gezet, zal het pigment samen met de aanwezige zouten tijdens het drogen een zoutkorst vormen op de buitenzijde van het object. Tijdens het bakken smelt deze zoutkorst samen met kwartszand van het lichaam en lost het pigment op zodat een glazuurlaag op het lichaam wordt gevormd. De tweede methode is de zogenaamde cementatiemethode, waarin het object in een aardewerken of stenen kist wordt gelegd, die gevuld is met glazuurpoeder. Het object wordt geheel bedekt. Tijdens het bakken smelt alleen het glazuurpoeder om het faience object samen met het kwartszand van het lichaam, waardoor een glazuurlaag ontstaat. Het object kon worden gebakken in een aardewerk- of glasoven. (Nicholson 1993, 9-17; Nicholson en Peltenburg 2000, 186-192).

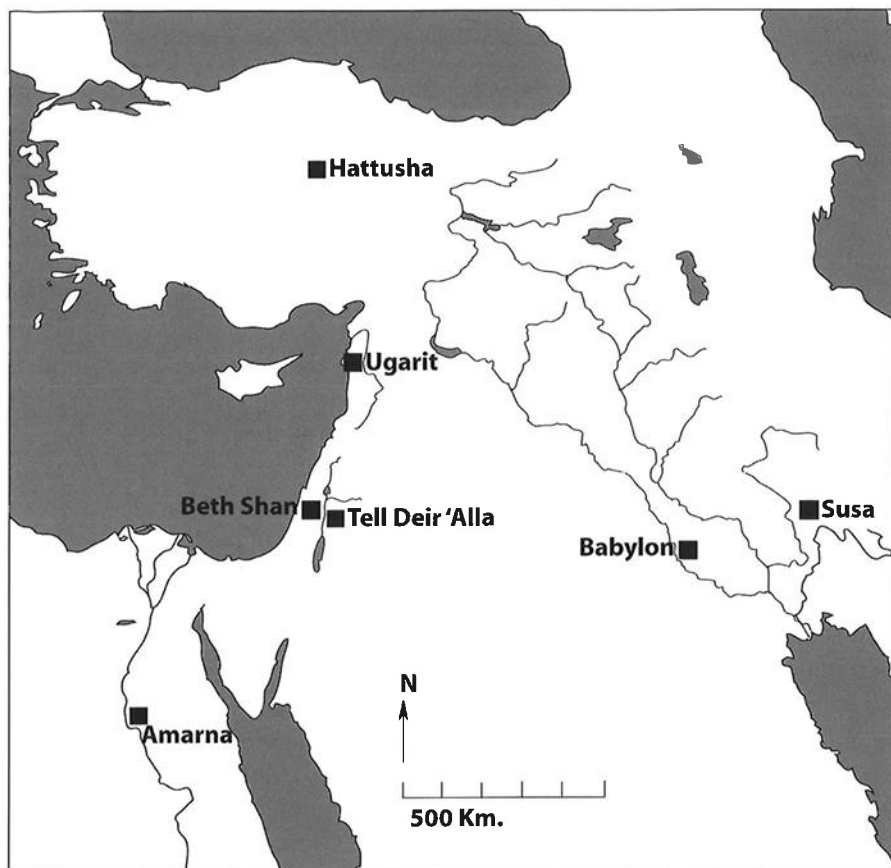

Fig. 1. Kaart van het Nabije Oosten met de genoemde plaatsen

Kort overzicht van de geschiedenis van faience

Het eerste gebruik van faience wordt gedateerd in het vijfde millennium v. Chr., zowel in Egypte als Mesopotamië. De productie van faience blijft echter lange tijd vrij gelimiteerd, alhoewel er bekende voorbeelden zijn. Dit is vooral uit Egypte en met name de blauw-groen geglazuurde tegels uit het piramide complex van de trappiramide van farao Djoser in de 27ste eeuw v. Chr. en de bekende blauwe nijlpaarden uit Middenrijk Egypte ($\pm 2030-1640$ v. Chr.). Tevens blijft het kleurenrepertoire beperkt tot blauw/groen en zwart.

Het is echter pas gedurende het einde van de Midden Bronstijd van het Nabije Oosten dat de productie van faience een vlucht neemt. Dit begint

vermoedelijk of start gelijktijdig met de uitvinding van glas omstreeks 1700 v. Chr. in Noord-Syrië. Tevens wordt omstreeks deze periode, eveneens in dezelfde regio, geglazuurd aardewerk voor het eerst geproduceerd. Als uitvloeisel en waarschijnlijk eveneens als katalysator van deze innovaties worden nieuwe pigmenten geïntroduceerd. De productie en uitwisseling van glas en faience is zichtbaar in het hele Nabije Oosten, behalve waarschijnlijk Anatolië. De bloei van beiden is beperkt tot de Late Bronstijd en eindigt eigenlijk direct daarna. In tegenstelling tot glas zal de productie van faience pas een dergelijke schaal evenaren gedurende de Islamitische periode, alhoewel de productie van faience blijft bestaan. Dit is vooral in Egypte, terwijl in Mesopotamië later het geglazuurd aardewerk dominant wordt, zoals de tegels van de Istar-poort van Babylon en het Perzisch paleis te Susa (Nicholson 1993; Moorey 1994, 159-162, 171-181).

Innovaties gedurende de Late Bronstijd

De vernieuwingen die plaatsvonden in productie van faience illustreren zowel de innovativiteit van de ambachtslieden die werkzaam waren in de productie van glasachtige materialen alsmede het internationale netwerk in de handel van pigmenten. Beide aspecten worden goed geïllustreerd door de introductie van het pigment loodantimonaat, dat werd gebruikt voor de kleur geel. Het is een van de eerste synthetische glazuurpigmenten en bestaat uit een mengsel van lood (Pb) en antimoon (Sb). Terwijl lood in Egypte, Anatolië en Iran gevonden kan worden, moet antimoon geïmporteerd worden uit de Kaukasus. Dit laatste is tevens het geval bij het gebruik van een ander nieuwe pigment, calciumantimonaat, dat wordt gebruikt voor de kleur wit. Beide pigmenten tonen aan dat er belang werd gehecht aan de kleuren van glas en glazuren en dat voor het verkrijgen ervan waarschijnlijk gecompliceerde handelsnetwerken tot stand kwamen. Het handelsnetwerk van de Late Bronstijd zal later in meer detail worden besproken.

Daarnaast werden andere minder exotische pigmenten geïntroduceerd, waaronder kobalt dat in Egypte werd gevonden. Kobalt gaf aan de objecten een blauwere kleur dan koper.

Tevens werd er in Egypte en vermoedelijk ook in andere gebieden voor het eerst de holle mal gebruikt in faienceproductie. Door deze mal konden in grote getale scarabeeën, zegels en juwelen geproduceerd worden zoals duidelijk werd in onder andere Amarna, de hoofdstad van de ketterse farao Amenhotep IV/Achnaton (Nicholson en Peltenburg 2000, 182-184; Shortland 2000, 79-84).

De Late Bronstijd van het Nabije Oosten (± 1550–1180 v. Chr.)

De Late Bronstijd van het Nabije Oosten wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van verschillende grote koninkrijken die grote delen van het gebied beslaan. Deze koninkrijken komen allemaal tot stand omstreeks de overgang van Midden naar Late Bronstijd.

In Syrië kwamen omstreeks het begin van de Late Bronstijd de Mittanni op, een volk wiens oorsprong onduidelijk is. De Mittanni stichtten een koninkrijk in Noord-Syrië dat zich uitstrekte van Cilicië in het westen tot aan de voetheuvels van de Zagros in het oosten.

In het hartland van Mesopotamië ontstond in de zestiende eeuw voor Christus het rijk der Kassieten, dat gesticht werd na de val van het Oud-Babylonische rijk.

In de veertiende eeuw voor Christus kwamen er twee nieuwe politieke grootmachten op in dit gebied. Ten eerste kwam het koninkrijk der Hettieten op, dat was gelegen in Centraal en Oost-Anatolië. De Hettieten, geleid door koning Suppiluliuma I, begonnen omstreeks het midden van de veertiende eeuw aan een expansie naar het zuiden en het oosten. Ze versloegen de Mittani en namen een groot deel van het rijk over. Ze trokken ook verder de Noordelijke Levant in tot ze stuitten op het Egyptische rijk. Naast de opkomst van de Hettieten kwam in het oosten van het Mittani-rijk het Midden-Assyrische rijk op. Deze politieke eenheid, die het gebied van de Jezireh zou gaan beslaan, bracht in de dertiende eeuw voor Christus een definitief eind aan het rijk van de Mittanni. Dit nieuwe koninkrijk vormde een bedreiging voor de Hettieten betreffende de macht in Syrië.

Een belangrijk gebied in het Nabije Oosten werd Cyprus, waar vermoedelijk enkele staatjes gevestigd waren, waaronder mogelijk het rijk van Alashiya. Het belang van Cyprus lag vooral in de aanwezigheid van koper.

Omstreeks 1550 v. Chr. werd in Egypte het Nieuwe Rijk (± 1570–1070 v. Chr.) gevestigd na de verdrijving van Hyksos uit het noorden van Egypte door farao Ahmose. Egypte werd gedurende de Late Bronstijd, in tegenstelling tot eerder in haar geschiedenis, een belangrijke politieke macht in Zuidwest-Azië. De verdrijving van Hyksos bracht de Egyptenaren in Palestina, waar ze eerst de aanwezige stadstaten tot vazallen onderwierpen en door veldtochten opstandige stadsstaten onderwierpen. Ze trokken ver de Noordelijke Levant in. Als gevolg van deze expansie ontmoetten ze eerst de Mittanni en later de Hettieten. Vooral met de laatste zou Egypte hevig botsen. Dit leidde vervolgens tot een vrede tussen de twee rivalen. Daarna kregen beide machten te maken met externe bedreigingen.

De Levant was het gebiedsgebied tussen de grootmachten, Egypte en de Mittanni en later de Hettieten. De grootmachten streefden de macht na over het gebied, dat werd gedomineerd door kleine stadsstaten/vorstendommen, welke vazallen waren van de aangrenzende grootmachten.

In de Zuidelijke Levant blijken deze stadstaatjes vaak met elkaar te concurreren betreffende macht in het gebied en soms samen te spannen tegen Egypte. Dit blijkt vooral uit Egyptische bronnen en de correspondentie omstreeks 1350 v. Chr. tussen onder andere de stadstaatjes en hun heer, de farao van Egypte, die zijn teruggevonden in het paleis in de hoofdstad Amarna (Roaf 2000; Akkermans and Schwartz 2003).

Handel en Uitwisseling in de Late Bronstijd

Een belangrijk kenmerk van deze periode is de wijdverbreide handel en uitwisseling in het hele Nabije Oosten en het westelijk Mediterrane gebied, inclusief het Egeïsche gebied. Dit was deels het terrein van vorsten, maar vermoedelijk ook deels van niet-institutionele handelaars. Het betrof de uitwisseling van en handel in verschillende materialen, objecten en organische producten.

Een van de meest in het oogspringende objectgroepen zijn het Cypriotisch en Myceens aardewerk, wat op vele plaatsen in het Nabije Oosten wordt aangetroffen, zelfs in Jordanië. Dit aardewerk is in bijna alle gevallen geïmporteerd uit Cyprus en het Egeïsche gebied. Deels was dit directe handel/uitwisseling in plaats van vervoer door een keten van transacties. Vooral kustplaatsen, zoals Ugarit, hebben relatief grote hoeveelheden Myceens aardewerk. Tevens wordt deze categorie ook aangetroffen in 'rituele' contexten die veel later zijn dan de periode waarin de betreffende vormen zijn geproduceerd, wat aanduidt dat de vorm en de herkomst ook gewaardeerd werd. Eveneens werden de potten soms lokaal geïmiteerd en in Egypte en Cyprus ook in faience uitgevoerd. Dit voorbeeld illustreert de omvang van de uitwisseling gedurende deze periode en het feit dat het niet alleen om gebruik- of verbruiksmaterialen ging, maar ook om de status ervan.

Een goede archeologisch illustratie van de Laat Bronstijd handel/uitwisseling is de 'Ulu Burun'. Dit scheepswrak werd voor de zuidkust van Turkije gevonden en bevatte een verbazingwekkende hoeveelheid en variëteit aan goederen. Naast opslag van organische goederen, werden er ruwe grondstoffen aangetroffen zoals een uitzonderlijke hoeveelheid koperbaren en nog uitzonderlijker een grote hoeveelheid tinbaren, die duiden op contacten met Spanje of Afghanistan, waar tin gevonden kan worden. Eveneens

werden er zeldzame/luxe materialen gevonden zoals glasbaren voor de productie van glas, amber, struisvogeleieren, ebbenhout, etc. Daarnaast werden luxe goederen aangetroffen zoals faience vaatwerk, ivoren objecten, een gouden kelk, juwelen, etc. Het schip illustreert dat naast de uitwisseling van grondstoffen, luxe materialen en goederen werden uitgewisseld op een grote schaal. Dit laatste aspect is typisch voor de periode van de Late Bronstijd (1550–1180 v. Chr.).

Naast dit archeologisch bewijs hebben we ook bewijs voor grootschalige uitwisseling en/of handel uit bronnen. Het bovengenoemde archief te Amarna is een van de beste bronnen voor deze praktijk, alhoewel ook bronnen uit Ugarit en Hattusha inzicht geven in deze praktijk. De correspondentie gevonden in de toenmalige Egyptische hoofdstad Amarna omvat het einde van de regering van Amenhopis III, de regering van de ketterse farao Achnaton, en het begin van de regering van Toetanchamon, als deze daar nog zetelt. De correspondentie getuigt van de grootschalige uitwisseling van luxe goederen tussen de machtige vorsten van het Nabije Oosten. De collega-vorsten schroomden niet aan de farao objecten of materialen te vragen. Eveneens werden er ook door hen objecten gegeven. Daarnaast schonk de farao geschenken aan zijn vazallen in Zuidelijke Levant en eveneens vroegen deze onbeschroomd om meer.

Wat voor functies had het uitwisselen van geschenken? Het geven en ontvangen van luxe objecten was naast een manier van de elite om met elkaar in contact te blijven en meer commerciële motieven, ook een methode om een bepaalde rang te bevestigen. Wie meer geeft dan de ander, vestigt en/of herbevestigt daarmee tevens een hogere positie ten opzichte van de ander. Daarnaast was het gehele complex van geschenken geven waarschijnlijk ook een manier van vorsten om hun macht te tonen aan hun onderdanen en gelijken door de hoeveelheid van ontvangen en weggegeven objecten. Tevens kan het weggeven van objecten als votiefgeschenken voor tempels of als grafgiften dienen als symbool van status van de schenker/overledene en de nabestaanden. Kortom, het kan gezegd worden dat de praktijk van het geven en krijgen van geschenken mede diende als middel om de status van de heersende elite te vestigen en te bevestigen (Akkermans en Schwarz 2003; Moorey 2001).

Uitwisseling en gebruik van faience vaatwerk

De uitwisseling en gebruik van faience vaatwerk weerspiegelt goed deze praktijk van het geschenken geven. Faience vaatwerk wordt vrijwel exclusief

aangetroffen in een rituele context: tempels en/of graven. Het exacte gebruik van deze objecten verschilt per regio. Het faience vaatwerk kan van lokale herkomst zijn, dat wil zeggen uit de omringende regio afkomstig, maar het is niet ongewoon dat er importen bijzitten. Deze kunnen uit allerlei gebieden komen zoals Egypte of Mesopotamië. Een goed voorbeeld is de verspreiding van een zogenaamde faience 'bucket', uit het hartland van Mesopotamië. Dit ietwat emmervormig bakje wordt ook aangetroffen in Syrië, de Levant en Cyprus. Eveneens worden Egyptische faience objecten aangetroffen in Mycene. Een ander voorbeeld van de wijdverspreide uitwisseling in faience vaatwerk blijkt uit de aanwezigheid van twee faience rytha/drinkhoorns in het 'Ulu Burun' scheepswrak, die afkomstig waren uit de kuststrook van de Levant, maar nu werden deze aangetroffen voor de zuidkust van Turkije (Moorey 1994: 178-180; Roaf 2000).

Doordat het gebruik van faience gelimiteerd was tot tempels en graven van de 'elite' kan worden aangenomen dat de faience vaatwerk vermoedelijk een product was dat waarover alleen door mensen met een hoge status en vermoedelijk met macht kon worden beschikt. De productie ervan was blijkbaar een gespecialiseerde productie met uitzonderlijke ingrediënten, die vermoedelijk werd gedaan in opdracht in plaats van een continue productie.

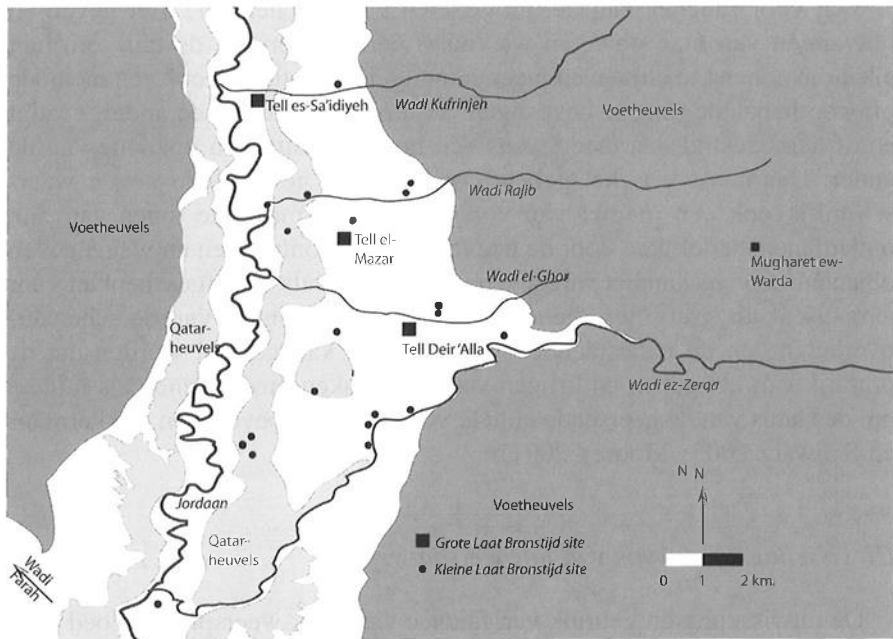

Fig. 2. Kaart van de Centrale Jordaanvallei gedurende de Late Bronstijd

Dit zal alleen gebeurd zijn als er een gelegenheid was waarbij deze objectgroep nodig was, zoals een begrafenis/ander ritueel of voor de praktijk van geschenk geven tussen vorsten. In beide gevallen was faience vaatwerk bedoeld, zij het misschien onbewust, als middel tot het bevestigen van de status van degene die het object weggeeft in een rituele context of in een politieke context. Een goed voorbeeld van de rituele rol van faience vaatwerk en de grote schaal van uitwisseling van deze objecten is de collectie faience vaatwerk uit Deir 'Alla, die hieronder besproken zal worden.

Tell Deir 'Alla

Zoals boven beschreven was de Zuidelijke Levant een verbindingsgebied tussen de grootmachten. Verschillende handelsroutes waren mogelijk in het bergachtige gebied van de Zuidelijke Levant. Bekende routes waren de zeeroute die grotendeels langs de kust liep, de zogenaamde Via Maris, en de bergroute over het heuvelland van Palestina. Beide kwamen uit in Zuid-Syrië via een oversteek van de Jordaan bij Beth Shean richting Noord-Jordanië. Andere verbindingsmogelijkheden naar Zuid-Syrië liepen ook via de grote, laaggelegen en relatief vlakke Jordaanvallei tussen de hooglanden van Palestina en Transjordanië in. De route kon geheel door de Jordaanvallei lopen of men kon ook zuidelijker dan Beth Shean deze doorkruisen en via Centraal en Noord-Jordanië reizen. Gelegen op een strategisch kruispunt tussen de hooglanden van Palestina en Jordanië is het gebied van de Oostelijke Centrale Jordaanvallei/de 'Ghor Abu Obeidah'. In dit gebied, dat noordelijk wordt begrensd door de Wadi Kunfrijeh en in het zuiden door de Wadi ez-Zerqa, de Bijbelse Jabbok, zijn verschillende ruïneheuvels, tells, gesitueerd (zie afb. 2). Een daarvan is Tell Deir 'Alla (zie afb. 3).

Tell Deir 'Alla is een van de meest prominente ruïneheuvels van het gebied. Deze heeft een oppervlak van 250x150 meter en een maximale hoogte van 30 meter. De bewoning van deze heuvel startte omstreeks 1750 v. Chr., Midden Bronstijd IIc, en duurde, zij het niet ongestoord, tot ± 350 v. Chr., de Perzische periode. Na afloop van deze periode werd de site nog gebruikt gedurende de Islamitische middeleeuwen als begraafplaats (13–16de eeuw n. Chr.).

Na de snelle en volledige verwoesting van de Midden Bronstijd IIc nederzetting werd de site herbouwd op de ruïnes van de vorige nederzetting. Gedurende de eerste eeuwen lijkt de site wat te krimpen, maar wel continue bewoond te zijn. Hierop volgde de laatste fase, welke er één van expansie was. Het is niet bekend of de Late Bronstijd nederzetting ommuurd was, in tegenstelling tot de versterkte nederzetting van de voorgaande periode.

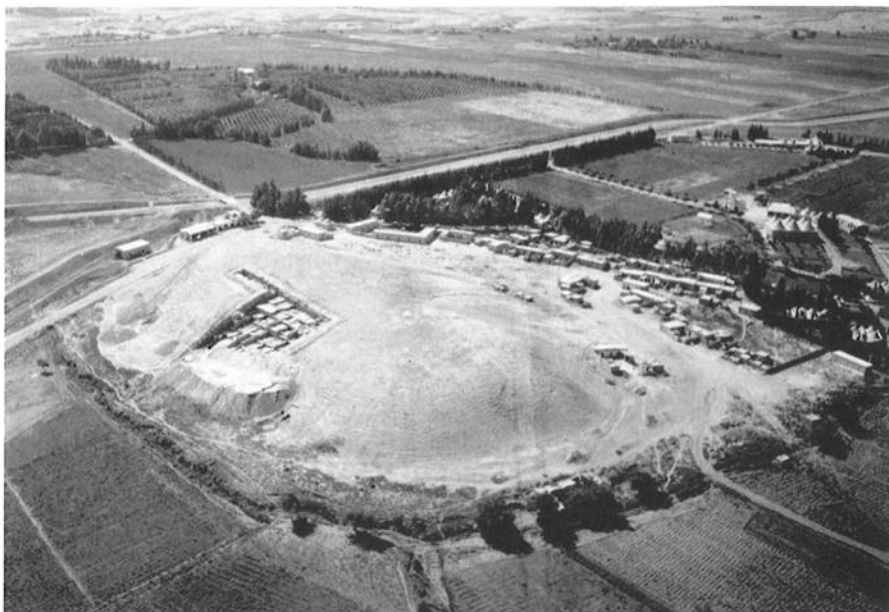

Fig. 3. Luchtfoto van Tell Deir 'Alla tijdens de opgravingen van 1963.

De laatste fase van Laat Bronstijd Deir 'Alla is op verschillende plekken opgegraven. In het zuidwesten van het stadje was een industrieel kwartier gelegen, terwijl in het zuidelijk deel vermoedelijk een residentie van een lokale heerser was gelegen. De nederzetting werd gedomineerd door het heiligdom in het noorden. Dit heiligdom bestond al sinds het begin van de Late Bronstijd en is gevestigd op de vermoedelijke restanten van de omwalling van de Midden Bronstijdnederzetting. Het opgraven deel toonde aan dat het complex in de laatste fase was georiënteerd op de tempel, de zogenaamde 'Cella'. Hieromheen waren verschillende gebouwen/vertrekken gebouwd. Alleen in dit heiligdomcomplex zijn verschillende stukken faience vaatwerk gevonden. Dit komt overeen met de algemene praktijk elders in de Zuidelijke Levant, dat faience vaatwerk een duidelijk ritueel connotatie had vooral in combinatie met tempels.

De Late Bronstijd van Tell Deir 'Alla eindigde door een hevige aardbeving en opeenvolgende brand. Er vond een herbouwfase plaats, maar ook deze lijkt verwoest te zijn door een aardbeving. Ondanks enkele latere herbouwpogingen eindigde de bewoning van Deir 'Alla tijdelijk.

Wanneer we Deir 'Alla in een regionale context plaatsen, kunnen we zien dat de Centrale Jordaanvallei vrij veel nederzettingen had in de Late Bronstijd

in vergelijking met de omringende gebieden. Dit valt deels te verklaren uit de vruchtbaarheid van dit gebied. Hoewel het van nature een steppegebied is, biedt de rivier de Zerqa de mogelijkheid tot irrigatie van de akkers. Hierdoor kan de akkerbouw een belangrijke rol hebben gespeeld. Tevens van belang is de strategische ligging tussen belangrijke toegangsroutes naar het Palestijnse hoogland. Hierbij zijn vooral van belang de vallei van de Wadi Far'ah die opgaat naar Palestina en anderzijds de valleien van de Wadi's Zerqa, Rajib en Kunfrinjah die alle drie leiden naar het noordelijk hoogland van Transjordanië. Daarnaast kan vanuit het gebied het Centrale Transjordaanse hoogland worden bereikt via verschillende bergpassen. Al deze routes werden later en nu nog deels benut als verbindingswegen tussen de verschillende gebieden (Van der Kooij en Ibrahim 1989; Van der Kooij 2006: 199-226).

Deze twee aspecten zullen ook een rol spelen bij het verklaren van de samenstelling van de collectie faience vaatwerk uit het heiligdom.

Het faience vaatwerk van Deir 'Alla

Na een beeld te hebben geschetst van de praktijk in het nabije Oosten en van Tell Deir 'Alla kan de vraag worden opgeworpen wat een collectie faience vaatwerk nu zegt over een stadje in de Centrale Jordaanvallei?

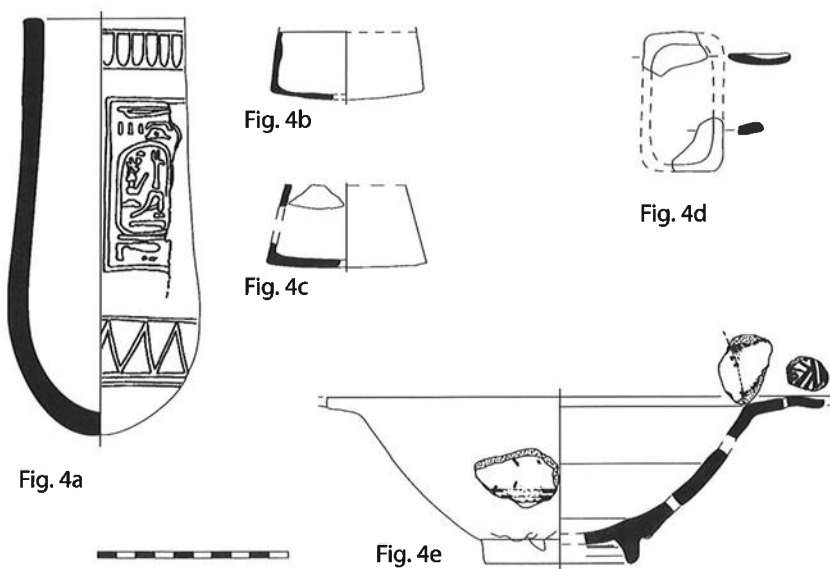

Fig. 4. Enkele stukken uit de faience vaatwerkcollectie van Tell Deir 'Alla.

Als we de collectie vaatwerk vooral stilistisch bekijken, kunnen we de collectie in vier verschillende groepen opdelen. De eerste en meest dominante is de Egyptische en Egyptianiserende collectie. Egyptianiserende objecten zijn voorwerpen die een Egyptische vorm hebben en/of Egyptische stijlelementen bezitten, maar die duidelijk niet binnen de Egyptische traditie passen. Deze objecten zijn vermoedelijk buiten Egypte geproduceerd. In Deir 'Alla is het meest bekende object van de eerste categorie een vaas met de prominent cartouche van de vrouwelijke farao Tausert erop (zie fig 4.1a). Deze vrouwelijke farao regeerde omstreeks 1191–1190 v. Chr. Kort na haar bewind, baserend op ander bewijs, werd Deir 'Alla verwoest door een aardbeving. Daarom speelt deze vaas een belangrijke rol om het regionale eind van de Late Bronstijdsamenleving te dateren. Daarnaast getuigt deze vaas, door haar kwaliteit, van het feit dat Deir 'Alla zodanig belangrijk werd geacht dat waarschijnlijk door de Egyptische overheid deze toch vrij uitzonderlijke vaas, werd geschonken aan de lokale tempel. Mogelijk was het een geschenk om de afbrokkelende Egyptische invloed en macht in de regio tegen te gaan door haar aanwezigheid en goede bedoelingen te tonen. Verder getuigen deze objecten, naast natuurlijk de Egyptische politieke en culturele invloed, van de regionale gewoonte om faience vaatwerk te schenken aan te tempel, mede als teken van de invloed van de schenker.

Daarnaast is er ook een uitzonderlijke groep van vier objecten die afkomstig lijken te zijn uit Mesopotamië (zie fig. 4b, 4c). Dit is gebaseerd op de concentratie van dergelijke objecten in Mesopotamië. De aanwezigheid van deze niet-lokale objecten, de zeldzaamheid in de regio en de rituele connotatie van deze objecten lijkt erop te duiden dat deze objecten bewust zijn geschonken aan het heiligdom door een niet-lokale groep of dat ze verworven zijn bij een niet-lokale gemeenschap. Voor de aanwezigheid van Mesopotamische handelaren in de regio bestaat echter bewijs in de Amarnabrieven wat de eerste mogelijkheid niet bij voorbaat uitsluit. Hierdoor kan gedacht worden aan een functie van een geschenk aan de lokale heerser om handelsbetrekkingen te bevestigen of verbeteren.

Daarnaast zijn er objecten in de collectie die nergens anders voorkomen. De eerste groep betreft een groep waarvan chemisch ook niet een duidelijke herkomst kan worden bepaald (zie fig. 4d). Deze groep is waarschijnlijk lokaal geproduceerd, mede doordat twee identieke schaaltes zijn gevonden op de site in twee verschillende tempelfases, terwijl ze nergens anders gevonden zijn. Dit zou impliceren dat de lokale elite ambachtslieden kon aanzetten of kon aantrekken om faience vaatwerk te produceren.

Vervolgens is er ook nog een vreemde kom, die geglazuurd is met zowel een koper- en een chromietglazuur (zie fig. 4e). Hoewel er twijfels zijn of

deze kom uit de Late Bronstijd stamt, is deze, vanwege de aanwezigheid van chromiet, het erts van chroom, zeker niet lokaal. Dit wordt alleen aangetroffen in Noord-Syrië en Anatolië. Deze noordelijke import zou wel passen bij importen uit Mesopotamië, die via het noorden in de regio moeten zijn gearriveerd.

Het beeld dat oprijst uit dit korte voorbeeld is dat de uitwisseling van faience ten eerste een internationaal erkende praktijk was, die bij alle politieke spelers bekend was, zelfs in ietwat achteraf gelegen Transjordanië. Ten tweede illustreert het de schaal van de internationale uitwisseling dat zelfs een stadje in Transjordanië objecten uit zowel Egypte alsook objecten uit Mesopotamië bezit.

Maar wat zegt deze collectie faience vaatwerk nu over zo'n klein stadje en het omliggende gebied? De voor de Zuidelijke Levant diverse collectie vaatwerk toont aan dat het gebied waarin Deir 'Alla lag blijkbaar toch belangrijk werd geacht. Dit komt waarschijnlijk door zijn strategische ligging op een kruispunt van verschillende (handels)routes alsmede vermoedelijk het politieke belang van de redelijk dichtbevolkte regio. Van dit socio-economisch en politieke complex is de collectie faience vaatwerk uit het heiligdom een neerslag.

Conclusie

De Laat Bronstijd was een periode van technologische vernieuwingen en van wijdverspreide internationale uitwisseling/handel, waaronder de competitieve uitwisseling van luxe geschenken. Eén van de meer onvergankelijke materialen die hiervan getuigen is faience. Onder andere faience vaatwerk werd op een grote schaal uitgewisseld doordat het een hoge status als luxe object had. Daarnaast had het materiaal een rituele connotatie die door alle spelers in het veld werd begrepen. De collectie uit het heiligdom te Tell Deir 'Alla getuigt zowel van deze praktijk van wijdverbreide uitwisseling van faience vaatwerk alsmede van de rituele functie ervan. Kortom, faience vaatwerk weerspiegelt de culturele praktijken van de Late Bronstijd, die zelfs in een afgelegen stadje als Tell Deir 'Alla werden begrepen.

Literatuur

- AKKERMANS, Peter M.M.G. en Glenn M. SCHWARTZ. 2003. *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c. 16,000-300 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NICHOLSON, Paul T. 1993. *Egyptian Faience and Glass*. Shire Egyptology Series nr.18. Buckinghamshire: Shire Publications Ltd.

- NICHOLSON, Paul T. en Edgar PELTENBURG. 2000. Egyptian Faience. Pagina's 177-194 in *Ancient Egyptian Materials and Technology*. Geredigeerd door P.T. Nicholson en I. Shaw. Cambridge: Cambridge University Press.
- MOOREY, Peter R.S. 1994. *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The archaeological Evidence*. Oxford: Clarendon Press.
- MOOREY, Peter R.S. 2001. The Mobility of Artisans and Opportunities for Technology Transfer between Western Asia and Egypt in the Late Bronze Age. Pagina's 1-14 in *The Social Context of Technological Change: Egypt and the Near East, 1650-1550 BC: Proceedings of a Conference Held at St Edmund Hall, Oxford 12-14 September 2000*. Geredigeerd door A. J. Shortland. Oxford: Oxbow Books.
- ROAF, Michael. 2000. *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. Oxfordshire: Andromeda Oxford Ltd.
- SHORTLAND, Andrew J., 2000. *Vitreous Materials at Amarna: The Production of Glass and Faience in 18th Dynasty Egypt*, British Archaeological Reports International series, nr. 237. Oxford: Archaeopress.
- VAN DER KOOLJ, Gerrit en Moawiyah IBRAHIM. 1989. *Een verhaal voor het oprapen. Opgravingen te Deir Alla in de Jordaanvallei*. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.
- VAN DER KOOLJ, Gerrit. 2006. Tell Deir 'Alla: MB-LB Chronology. Pagina's 199-226 in *The Chronology of the Jordan Valley during the Middle and Late Bronze Ages: Pella, Tell Abu al-Kharaz, and Tell Deir 'Alla*. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean; vol. 12. Geredigeerd door P.M. Fischer. Wenen: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- http://ina.tamu.edu/ub_main.htm

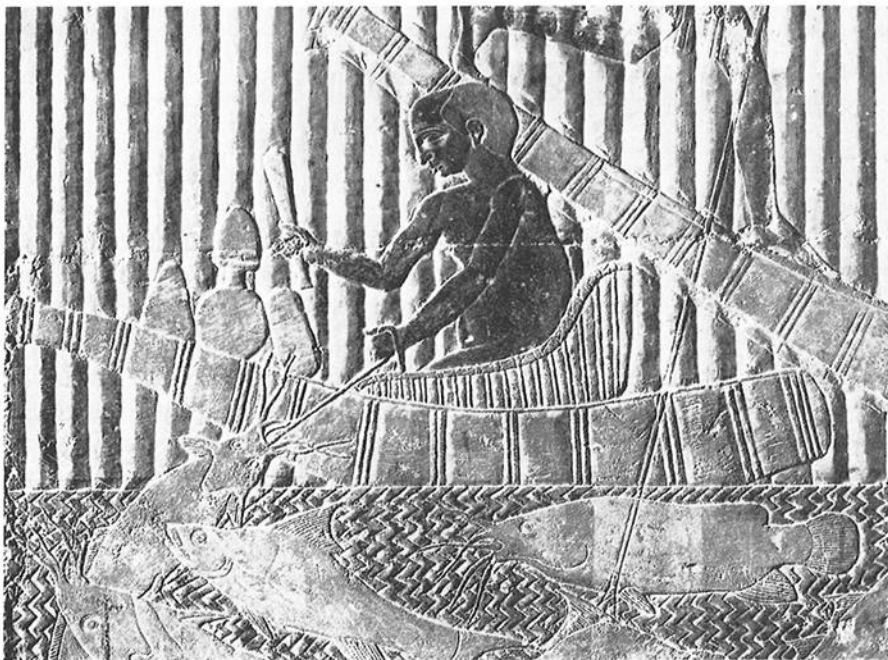
DE MEERVAL ALS REDDER

M. HEERMA VAN VOSS

De oude Egyptenaren hebben voor vissen altijd veel aandacht gehad en hun vaak een religieuze status toegekend. Zij waren onder de indruk van diverse karakteristieken, zoals uiterlijk, levenswijze, wonderbaarlijke want spontane geboorte, vruchtbaarheid, herleving, mobiliteit en macht over anderen. Eigenschappen, die de mens vaak miste en benijdde. Praktische overwegingen speelden ook een grote rol. Ondanks incidentele cultische verboden werden de dieren op grote schaal gegeten. En delen werden in de farmacie verwerkt. Dit ongeacht het godsdienstige karakter, dat onder andere mummificatie met zich meebracht.

Onder de vissen bezat de familie meerval met de opvallende voeldraden (tasters) een aparte plaats en een geduchte reputatie. Reeds in de Eerste Dynastie wordt in een processie (een beeld van) het dier meegedragen (Gamer-Wallert 1970, Tf. XIII, 2). Van de soorten uit deze groep werden wat betreft de platte kop in bovenaanzicht weergegeven (afb. 1) de *heterobranchus* en de *clarias*. Eerstgenoemde staat in een scène, kort vóór de Eerste Dynastie gesitueerd, Egypte beslissend bij. En wel door de vijanden, Libiërs, met succes aan te vallen (Quibell 1900, Pl. 15, 7). Merkwaardigerwijs door middel van een menselijke arm, die een stok hanteert; zozeer had de agressiviteit van de machtige vis de kunstenaar geïnspireerd. Het dier en de hiëroglief, die eronder is geplaatst, vormen tezamen de naam van de farao, die zij representeren. Wij plegen die als Nar-mer weer te geven, maar die lezing is omstreden. Wel staat nar (*n'r*) vast als Egyptische aanduiding van de *clarias* en met hem houdt deze bijdrage zich verder bezig.

De nar (*clarias*) leeft overdag in het donker en verschuilt zich dan, onder meer in holen. 's Nachts komt hij te voorschijn, als een echte jager, die grote prooien vangt, ook al bieden die weerstand. Hij is een waterbewoner, maar vertoont een amfibiekarakter (Brewer en Friedman 1989). Eigenschappen, die de Egyptenaar blijkbaar hebben gefascineerd. Hij vangt hem, is daarbij omzichtig, want het dier is „watervlug”, bijt en beschikt over een venijnige stekel. Vandaar dat de visser met een knuppel gewapend is (vgl. afb. 1) om hem buiten gevecht te stellen (Daumas 1964). Bij de maaltijd versmaadt hij de nar niet. Hij moet ook dan voorzichtig zijn, omdat het „Droomboek” (Dyn. 19) hem waarschuwt. Als hij in de droom zichzelf ziet bij het eten van een nar, die opengesneden is: een slecht voorteken. Hij zal door een krokodil gepakt worden (Gardiner 1935, III 7,5).

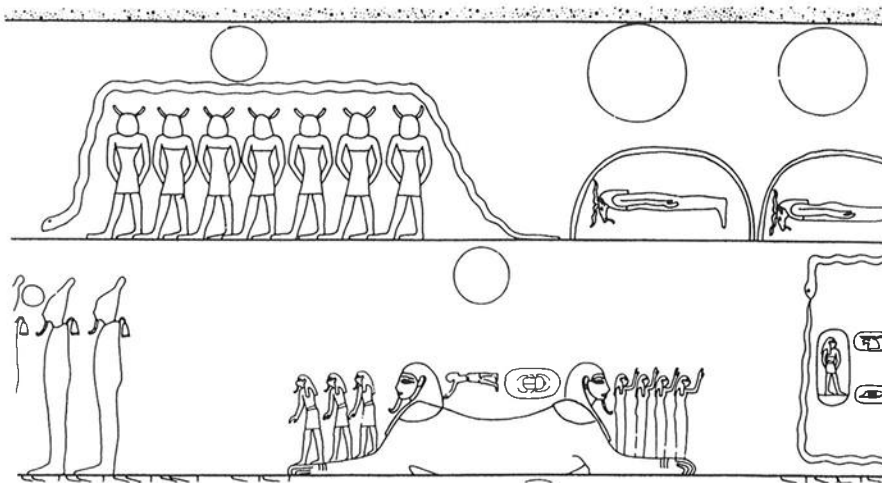
Afb. 1. Vangst van een meerval. Uit de mastaba van Ti, Dyn. 5. Naar Wild 1953, Pl. LXXXVA.

De gedode nar doet niet alleen in de keuken dienst, ook in de apotheek. Delen van hem, zoals vlees en vet, worden volgens medisch-magische voorschriften verwerkt. In een recept uit Dyn. 18 tegen „pijn in de helft (of: de zijde) van het hoofd”, mogelijk migraine, wordt een zalf gebezigd, waarin de schedel van een nar gekookt is. Een „sympathie-middel”, waarbij men de ene schedel met behulp van de andere geneest (Von Deines en Grapow 1959, 297, 600). Aldus beschermt de vis de zieken en redt soms. Dezen zijn zich van zijn heilzame invloed kennelijk bewust. „Hoe goed is het zien van een huis, dat meervallen bevat!” heet het in een helaas fragmentaire tekst (Barns 1956, Pl. 20 [IV E 1,6]); ook hier betreft het de nar.

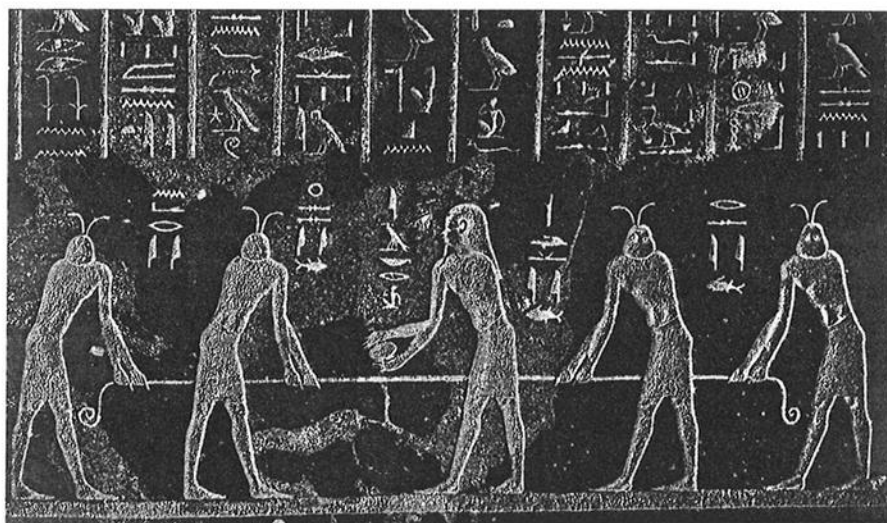
Zijn gewichtigste functie heeft het dier ten behoeve van Ra, de zon. Deze, hoofd van het pantheon, wordt vereerd als schepper en brenger van licht, lucht en warmte, als steeds nieuwe bron van bestaan voor mens, dier en plant. Die figuur, centraal in het heelal, kent echter een kritieke periode: de nacht. Als hij volgens de Egyptische onderwereldliteratuur 's avonds zijn onderaardse reis begint, wordt hij met de machten van de duisternis geconfronteerd. Zijn vitaliteit neemt zozeer af, dat vóór het aanbreken van de dag

zijn leven vernieuwd moet worden. Pas dan kan hij, verjongd, herboren opgegaan, alle schepselen verder onderhouden. De genoemde literatuur toont en noemt vele godheden en demonen die de onderwereld bevolken. Dezen hebben vaak een menselijke gedaante, terwijl hun hoofd hun eigenlijke identiteit, die van een dier, verraaft. Het „Holenboek” beeldt in het bovenregister van de derde afdeling zeven van dergelijke gestalten met de kop van een nar af (afb. 2, Hornung 1972, 341–343; Piankoff 1946, Pl. 28, III; p. 29–30). Zij staan op de route van Ra onder de beschutting van een holbewoner, de slang Nehebkaoe, bondgenoot van de zon. Daarboven ziet men de zonneschijf, die voor hen schijnt volgens de tekst, welke hen „goden” noemt. Dicht bij hen ontwaart men in het middenregister de aardgod Aker als een dubbele sfinx. Hij zal een belangrijke taak hebben bij de opgang, die hier al aangekondigd wordt door de scarabee (mestkever) op zijn rug.

De gedaanten staan aldaar verscholen en op het droge, twee karakteristieken, die kunnen doen denken aan de besproken leefgewoonten van deze meerval in de natuur. Dat het inderdaad de nar betreft ondanks discrepanties in namen blijkt uit een tweede scène. Daarin ziet men vier dergelijke figuren, die als „goden van de nar” (*nʿrj* met godsdeterminatief) worden betiteld. Wij komen hen tegen op sarcofagen uit het Nieuwe Rijk (Hornung 1990, 120–127; Kristensen 1947, 36) en uit Dynastie 30 of de vroeg-Ptolemeïsche periode (Manassa 2007, Hfd. 2; afb. 3). Terwijl zij in het Holenboek nog stil staan, zijn zij hier in actie. Het loopt kennelijk tegen het einde van de nacht. De nar is in zijn element, maar de energie van Ra is bijna uitgeput. Zijn wedergeboorte is ophanden. In het midden bevindt zich antropomorf de god Aker; van elders is bekend, dat de zon in zijn onmiddellijke nabijheid, tussen zijn twee leeuwen (vgl. afb. 2), opgaat. Hier omvatten zijn handen een voorwerp, dat in alle versies van Ramses III (Capart 1939; Dyn. 20) af een ei blijkt te zijn, behalve bij Ramses IV, die er abusievelijk een schijf van heeft gemaakt (Hornung 1990, 120–127). Hij introduceert het en lijkt het op een koord te plaatsen, dat door de nar-goden gespannen wordt gehouden. Dat is wat de afbeelding onthult, maar de tekst vertelt meer. Blijkens het Nieuwe Rijk is het Ra, die daarin spreekt. Hij zegt: „O nar-goden, die het mysterie, dat in jullie aarde is, ontvangen! Ik laat jullie ba-zielen ademen” (Manassa 2007, Pl. 25/6, BM). Met „mysterie” wordt herhaaldelijk datgene van of bij een godheid aangeduid, waaruit zijn nieuwe leven onnaspeurlijk ontspruit. Hier is dat het ei. Andere bronnen berichten, dat reeds in de oertijd de schepper uit een geheimzinnig ei is ontstaan. De nar-goden zijn dus degenen, die de nog ongeborene onder hun hoede houden, totdat hij vitaal en wel uitbreekt, en deze belooft hen met de zorg voor

Afb. 2. Nar-goden en Aker. Uit Holenboek, afd. 3. Graf van Ramses VI, Dyn. 20.
Naar Barta 1990, Abb. 27.

Afb. 3. De redding van Ra. Scène op sarkofaag Wenen 1, Dyn. 30.
Naar Capart 1939, Fig. 4.

hun ba-zielen. Gezien alle gevaren en risico's, die de zon vóór zijn opgang bedreigen, mag men hen met recht als bestrijders van het kwaad en als redders beschouwen.

Volgen wij de gegevens chronologisch, dan valt telkens weer de aandacht voor de meerval op. Al vóór de eigenlijke historische periode, ± 3000 v. Chr., verslaat hij de vijanden van de koning. En in de Eerste Dynastie (± 2950 – 2770) verschijnt hij prominent in een processie. Gedurende het Oude Rijk en met name in de Vijfde en Zesde Dynastie (± 2460 – 2150) beeldt men reeds de vangst van deze vis af. Dan worden delen van de nar benut in weldadige geneesmiddelen. De recepten daarvoor zijn uit het begin van het Nieuwe Rijk (± 1550) bewaard, maar de — zeer waarschijnlijke — waardering ervan is al in het Middel-Rijk geboekstaafd (Barns 1956, Pl. 20 [IV E 1,6]; ± 1840). In het Nieuwe Rijk komen wij de nar herhaaldelijk tegen. Tijdens, respectievelijk sinds de Negentiende Dynastie (± 1305 – 1185) zowel in het Droomboek als in religieuze scènes. Een climax in de activiteiten nadert. Nar-goden staan ten behoeve van Ra paraat in het Holenboek. Maar in de Twintigste (± 1185 – 1070) en op veel grotere schaal in de Dertigste Dynastie en niet lang daarna (380 – 300) komt de apotheose in hun optreden. Is de meerval aan het begin van de faraonische geschiedenis redder van Egypte, aan het einde vervult hij die rol nog steeds. Dan van de zon, en dientengevolge van de hele kosmos.

Literatuur

- BARNs, J.W.B. 1956. *Five Ramesseum Papyri*. Oxford.
- BARTa, W. 1990. *Komparative Untersuchungen zu vier Unterweltbüchern*. Münchener Ägyptologische Untersuchungen 1. Frankfurt am Main.
- BREWER, D.J. en R.F. FRIEDMAN. 1989. *Fish and Fishing in Ancient Egypt*. The Natural History of Egypt, 2. Warminster.
- CAPART, J. 1939. Cultes d'El Kab et préhistoire. *Chronique d'Égypte* XIV/28:213–217.
- DAUMAS, F. 1964. Quelques remarques sur les représentations de pêche à la ligne sous l'Ancien Empire. *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 62:67–85.
- DEINES, H. VON, en H. GRAPOW. 1959. *Wörterbuch der ägyptischen Drogennamen*. Grundriss der Medizin der alten Ägypter 6. Berlin.
- GAMER-WALLERT, I. 1970. *Fische und Fischkulte im alten Ägypten*. Ägyptologische Abhandlungen 21. Wiesbaden.
- . 1975. Fische, profan; Fische, religiös. Pagina's 224–234 in *Lexikon der Ägyptologie* II/2. Geredigeerd door W. Helck en W. Westendorf. Wiesbaden.
- . 1986. Wels. Pagina 1210 in *Lexikon der Ägyptologie* VI/8. Geredigeerd door W. Helck en W. Westendorf. Wiesbaden.
- GARDINER, A.H. 1935. *Hieratic Papyri in the British Museum. Third Series: The Chester Beatty Gift*. London.
- HORNUNG, E. 1972. *Ägyptische Unterweltbücher*. Die Bibliothek der Alten Welt. Zürich.

- . 1990. *Zwei ramessidische Königsgräber: Ramses IV. und Ramses VII.* Theben 11. Mainz am Rhein.
- KRISTENSEN, W.B. 1947. Pagina's 16–62 in *Verzamelde bijdragen tot kennis der antieke godsdiensten*. Amsterdam. = *De Egyptische sfinx*. Amsterdam 1917.
- MANASSA, C. 2007. *The Late Egyptian Underworld: Sarcophagi and Related Texts from the Nectanebid Period*, 1–2. Ägypten und Altes Testament 72/1–2. Wiesbaden.
- PIANKOFF, A. 1946. *Le Livre des Quererts*. Le Caire.
- QUIBELL, J.E. 1900. *Hierakonpolis, Deel 1*. Egyptian Research Account 4. London.
- SAHRHAGE, D. 1998. *Fischfang und Fischkult im alten Ägypten*. Kulturgeschichte der antiken Welt 70. Mainz.
- WILD, H. 1953. *Le Tombeau de Ti, Deel 2: La chapelle*. Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire 65. Le Caire.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezwerings, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezwerings, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)
De Egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaven uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenissritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Midden rijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn* (ca. 1652-1727) (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,- (leden €20,-)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literatuuropgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,- (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigenverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.